

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Institut mezioborových studií Brno

Dysfunkční rodina a její vliv na vývoj dítěte

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Pavel Mühlpachr, Ph.D.

Vypracoval:

Bc. Petra Tomanová

Brno 2012

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma Dysfunkční rodina a její vliv na vývoj dítěte zpracovala samostatně a použila jsem literaturu uvedenou v seznamu použitých pramenů a literatury, který je součástí této diplomové práce.

Elektronická a tištěná verze diplomové práce jsou totožné.

V Brně 8.3.2012

.....

Podpis

Poděkování

Děkuji panu prof. PhDr. Pavlovi Mühlpachrovi, Ph.D. za velmi užitečnou metodickou pomoc, kterou mi poskytl při zpracování mé diplomové práce.

Také bych chtěla poděkovat svému manželovi Lubošovi a celé rodině za morální podporu a pomoc, kterou mi poskytli při zpracování mé diplomové práce, a které si nesmírně vážím.

Petra Tomanová

OBSAH

Úvod	2
1. Společenský a historický kontext současného rodinného života	4
1.1 Typy rodiny z pohledu společenského vývoje	4
1.2 Postmoderní společnost a její znaky	12
1.3 Rodina jako sociální instituce	16
2. Rodina a její funkce	18
2.1. Rodina jako systém	20
2.2 Zdravé rodinné fungování	22
2.3 Základní funkce rodiny	25
2.4 Funkčnost rodiny	28
3. Vývoj dítěte v prostředí rodiny	31
3.1 Osobnost dítěte	31
3.2 Základní vývojové etapy dítěte a jejich vybrané charakteristiky	33
3.3 Význam rodiny pro dítě	41
4. Dysfunkční rodina a její vliv na vývoj dítěte	49
4.1 Narušené funkce rodiny	49
4.2 Dysfunkční rodina a její rizikové faktory	52
4.3 Některé typy dysfunkčních rodin	56
5. Výzkumné šetření	66
5.1 Případová studie č. 1	68
5.2 Případová studie č. 2	73
5.3 Případová studie č. 3	78
5.4 Případová studie č. 4	84
5.5 Případová studie č. 5	90
Závěr	94
Resumé	97
Anotace	98
Klíčová slova	98
Použitá literatura	99
Seznam příloh	102

Úvod

Rodina je pojem, který je nám všem velice blízký, srozumitelný, často užívaný v běžné každodenní komunikaci. Přesto stále také zůstává v popředí zájmu mnoha vědních disciplin i mnoha oblastí praxe. Důvodem tohoto zájmu je nenahraditelnost rodiny jako základní sociální instituce, ale také její zásadní vlastnost – dynamika. Rodina se jako součást společnosti rozvíjí, mění, právě v kontextu sociálních souvislostí. Rodina má svou historii, proměnlivou strukturu a plní řadu důležitých funkcí významných pro její jednotlivé členy, ale také pro společnost jako celek.

Řadu významných funkcí plní rodina ve vztahu k dětem. Odborná literatura se shoduje na tom, že v prvních letech života je rodina pro dítě naprosto nenahraditelná. Rovněž s přibývajícím věkem dítěte ovlivňuje prostředí rodiny osobnostní rozvoj dítěte, napomáhá mu orientovat se v širším světě, při navazování nových vztahů a vazeb, ale také při hledání sebe sama a svého místa ve společnosti.

Skutečnost, že rodina je významnou a nenahraditelnou jednotkou společnosti, stvrzuje také systém práva. Ochrana rodiny je zakotvena v právním řádu každého demokraticky smýšlejícího státu, právo dítěte na rodinný život patří mezi základní lidská práva.

V souvislosti se změnami v moderní společnosti, mění se také současná rodina. V jejím fungování se odráží společenský vývoj, společenská morálka, hodnoty, požadavky..., a to jak v pozitivním, tak v negativním smyslu. Současná rodina využívá mnohých vymožeností moderní technologie, rostou její možnosti, např. pokud jde o trávení volného času, cestování, komunikaci apod. Na druhou stranu, tak jako celá společnost, také prostředí rodiny se potýká s nárůstem sociálně-patologických jevů. Mezi sociálně-patologické jevy rodiny můžeme řadit destabilizaci rodinných vazeb, rostoucí rozvodovost, problematiku nemanželských dětí, ale také otázky závislosti, kriminalitu, domácí násilí apod. Mnohé charakteristiky současné společnosti tak bohužel ohrožují tradiční pozitivní funkce rodiny, na místo aby je posilovaly. Obecně se hovoří o krizi rodiny.

Ze své profese sociální pracovnice vím, jak jsou rodinné vztahy křehké a specifické a jaký má rodinné klima vliv na výchovu dětí. Setkávám se s důsledky toho, když rodina z různých důvodů neplní své funkce a neuspokojuje náležitě potřeby dětí. Ze zkušenosti pak vím, jak obtížné často je narušené funkce rodiny znovu obnovit.

Problematické dysfunkčních rodin je proto třeba věnovat zvýšený zájem, zejména za účelem prevence vzniku narušení rodinných funkcí, ale také za účelem hledání možností jejich znovuoživení.

Cílem mé diplomové práce je analyzovat rodinu ve vztahu k širším sociálním souvislostem i se zaměřením na její vnitřní fungování, vymežit a charakterizovat jednotlivé funkce rodiny, vyzdvihnout význam a vliv rodinného prostředí pro utváření a další rozvoj osobnosti dítěte; zabývat se působením negativních společenských vlivů na funkčnost rodiny, charakteristikou změn ve funkcích současné rodiny; na základě této teorie vymežit pojem dysfunkční rodina a zdůraznit především negativní dopad dysfunkční rodiny na vývoj dítěte a jeho chování. Práce by tak měla upozornit na jeden z významných problémů současné společnosti, kterým je narušení pozitivních funkcí rodiny, poukázat na jeho rizika především ve vztahu k dětem a posílit tak snahy vedoucí k „oživení“ dnešní rodiny.

1. Společenský a historický kontext současného rodinného života

Rodina a rodinný život jsou historickou součástí života naší společnosti a po staletí byly považovány za stálý společenský prvek, za základní stavební kámen společnosti a kotvu jistoty každého člověka. *„Kam až historická paměť sahá se lidé sdružují do menších, pokrevně propojených skupin, zvaných zobecňujícím a širokým pojmem rodina. V různých podobách ji najdeme v nejrůznějších civilizacích - od pravěku po dnešek“* (Plaňava, 1998, s. 19).

Rodina se jevila vedle v historii probíhajících změn za neměnnou, stálou společenskou jednotku. Stabilní rodina byla považována také za jeden z významných společenských mechanismů, které společenské změny umožňují, vyrovnávají, brání společenský pokrok před chaosem. *„Jevilo se, že rodina působí a bude dál působit jako nenápadný, ale velmi významný stabilizující prvek, který zaručuje společnosti soudržnost a staví hráz anomii v proudu změn“* (Možný, 2008, s. 15).

Rodina jako součást společnosti a společenského vývoje má také svou dynamiku a mění svou vnitřní povahu v souladu s celospolečenskými změnami. *„Pro společenské instituce platí to, pro co ekonomové vytvořili název path dependency – tedy závislost současného stavu na tom, jakými stavy instituce ve své historii prošla. Rodina jako instituce (ale i každá jednotlivá rodina se svou historií) může být přímo exemplárním příkladem takové závislosti“* (Možný, 2008, s. 16).

Historií pozměňovaná rodina zůstává stále stabilizujícím prvkem státu a společnosti. Společenský život přináší ale i takové nerovnováhy do života rodiny, které by mohly ohrozit sociální soudržnost naší společnosti.

1.1 Typy rodiny z pohledu společenského vývoje

Historie přinesla pro život v rodině změny různé povahy. Můžeme z hlediska společenského vývoje rozlišit tři typy rodiny:

- a) rodina tradiční společnosti,
- b) rodina moderní společnosti,
- c) rodina postmoderní společnosti.

Některé charakteristiky tradiční rodiny:

Tradiční rodinu lze považovat za přirozený výtvar historicky nejstarších civilizací, které žily ve skupinách, a které se už po zániku rodového zřízení organizovaly na základě příbuzenství. *„Pro lidi, stejně jako jiné duhy živočichů, je typické, že vkládají více úsilí do příbuzných než do nepříbuzných. Uvnitř rodu pak více do příbuzných bližších než vzdálenějších“* (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 102). *„Nejmenší jednotkou všech známých společností je rodina“* (Matoušek, 2003, s. 24). Jednalo se o patriarchální formy rodiny. Příslušnost k určité rodině určovala společenský status jejích členů. Za rodinu byla považována rodina široká, tedy generační, včetně dalších osob žijících ve společném domě, jako např. služebnictvo, tovaryši, děvečky a čeledíni. *„Původní význam slova rodina byl totiž podstatně jiný. Středověk i starověk tímto slovem označoval dvě dosti odlišné věci, žádná z nich se však nekryla s naší představou. Na jedné straně myslel rodinou to, co bychom dnes nazvali velkou „domácností“. Tedy společenství lidí, kteří spolu bydlí a pod jednou střešou spolu hospodaří, podléhajíce jedné bezprostřední autoritě, „hlavě rodiny“.... Druhé, stejně staré pojetí platilo paralelně ve společenském vědomí vládnoucích tříd. Nevztahovalo rodinu ke společné domestikaci, chápalo ji jako systém širokého pokrevního příbuzenství“* (Možný, 1990, s. 17). Nejběžnější byly rodiny dvougenerační, řidčeji třígenerační, protože lidé se nedoživali vysokého věku. Rodina byla základní sociální i právní jednotkou (rodinné společenství bylo subjektem práva, nikoliv jednotlivec, vzpomeneme-li období statusového práva).

Zároveň velká rodina fungovala jako výrobní jednotka. Své místo v ní zaujali všichni členové široké rodiny, včetně například neprovdaných žen. Stabilitu a kontinuitu tradiční rodiny vedle sociálního statusu posilovaly také vztahy k rodinnému majetku: *„Tato rodina byla pevně vkořeněna v rodinném domě, který jí patřil a jenž se dědil z generace na generaci. Dům symbolizoval rodinu a zajišťoval její trvání“* (Le Play in Možný, 1990, s. 25). Rodinnou stabilitu podporovaly také náboženství a víra i silná sociální kontrola. Mezi hlavní charakteristiky tradiční rodiny patří její pevná hierarchie a funkční uspořádanost.

Pro výběr manželského partnera v tradiční rodině byl charakteristický vliv rodičů. Rodiče pro svého potomka vybírali takového partnera, který byl z jejich pohledu vhodný pro zachování společenského postavení rodiny. Mladší generace často zakládala vlastní rodinu, až když bylo zřejmé, že ve vedení domácnosti vystřídá vlastní rodiče.

Chudí žádali vrchnost o povolení k sňatku. Tím vším tradiční rodina výrazně přispívala ke stabilitě společnosti. Pod vlivem autority náboženství bylo manželství navíc chápáno jako nezrušitelná instituce. K opakovanému manželství mohlo dojít pouze v případě ovdovění. *„Základní kvalitou tradičně chápané manželské lásky byla její nepomíjejícínost. Na tomto pólu duality závazku a volby leží vztah opřený o věčnost: dokud nás smrt nerozdělí. Je důležité si uvědomit, že láska tu není předpokladem takového nezrušitelného závazku. Láska tu je tímto závazkem, věrnost takovému závazku je láskou. Takový závazek mohl vzniknout – a často vznikal – a trval - a často trvá - v krajním případě i bez jakékoli citové či sexuální přitažlivosti“* (Možný, 1990, s. 77).

Tradiční rodina si po dlouhá staletí udržovala „*monopol na legitimní sex*“ (Možný, 2008, s. 21). Podobně tradiční rodina představovala legitimní prostředí pro plození dětí. Tyto přirozené součásti rodinného života podléhaly pod tlakem náboženství silné sociální kontrole.

Tradiční rodinu lze nazvat také monopolem pro výchovu a socializaci dětí. V tradiční rodině se rodilo hodně dětí prakticky po celou dobu plodnosti ženy, jejich počet ale snižovala vysoká dětská úmrtnost. Péče o děti z velké části naplňovala život manželského páru, výjimkou nebyly větší věkové rozdíly mezi sourozenci. Dítě v tradiční rodině ale bylo podstatně odlišnou hodnotou pro rodiče, což bylo způsobeno vysokým počtem dětí a zejména pak také vysokou úmrtností dětí útlého věku. Vztah rodičů k dětem nebyl až tolik vřelý a pozorný. Nepozorností, ale také nedbalostí nebo nedostatkem výživy docházelo k častým dětským úmrtím. Úmrtí dítěte pak nebylo vnímáno jako velká ztráta, zapomínalo se na ni narozením dalšího dítěte. *„Citové klima bylo zkrátka jiné a jiná byla i citová výchova. V podobné atmosféře člověk rozhodně nemohl očekávat velký příval něhy v nejrannějším dětství“* (Možný, 1990, s. 43). *„Citové potřeby členů rodiny byly plně podřízeny hospodářským zájmům“* (Matoušek, 2003, s. 33).

Některé charakteristiky rodiny moderní společnosti:

Epochální změna zasáhla rodinu charakterizující naši civilizaci v polovině 19. století, tedy v období průmyslové revoluce. Rostoucí urbanizace, industrializace se dostávaly do rozporu s tradiční společností a s jejími normami a hodnotami. Svou účinnost ztrácely i tradiční kontrolní mechanismy – slábl vliv církve i přirozené sociální kontroly, chyběly kulturní vzory pro život v průmyslových uzlech. Široká rodina se

rozpadala a tím i její funkce. Převládající formou rodiny se stala párová monogamická rodina tvořená párem muže a ženy a jejich dětmi. Vedle vzniku nových způsobů obživy pro rodinu, začala naopak moderní rodinu ohrožovat také nová forma chudoby a řada nových sociálních problémů – např. alkoholismus, bída. Ani přes důraz, který moderní doba kladla na obraz rodiny párové, nelze přehlížet stále existující vztahy k širší rodině, které tvořily důležitou sociální síť moderní společnosti.

„V druhé polovině devatenáctého století už rodina není chápána jako přírodní či přirozená jednotka, ale jako instituce vzniklá historickým vývojem“ (Možný, 2008, s. 32).

Možný cituje závěry, ke kterým dospěli svými sociologickými výzkumy moderní rodiny Francouz Frédéric Le Play a Němec W.H.Riehl: *„Oba se domnívají, že pouze určitá forma rodiny je schopna stabilizovat společnost i jednotlivce a zajistit sociální harmonii a mír. Tyto stabilní formy rodiny nacházejí tam, kde je zajištěno vlastnictví kapitálu, domu i půdy, kde vládne neomezená patriarchální autorita manžela a otce a poslušnost vůči Desateru, kde otec má neomezené právo disponovat rodinným majetkem a má plné právo rozhodovat o své závěti. V dědickém právu Code civil, jež omezuje suverenitu otce a při rozdělování dědictví zrovnoprávňuje sourozence, vidí jednu z hlavních příčin rozkladu rolnických rodin, rodiny všeobecně a logicky i státu“* (Le Play et Riehl in Možný, 2008, s. 39). Takové názory podporující návrat k tradiční rodině jsou sociology označovány za konzervativní.

Systém práva se nezaměřuje již na rodinu jako na základní jednotku, ale pozornost věnuje jedinci, občan se stává nositelem práv a povinností. Tato změna odpovídá prosazujícímu se individualistickému klimatu ve společnosti. Volba manželského partnera se také již neděje na základě rozhodnutí rodičů, ale manželství je zakládáno na základě svobodné volby. Uzavření manželství má pak podobu občanské smlouvy, ke které se jednotlivci rozhodnou na základě momentálních vzájemných citů, které nemohou být samy o sobě dostatečnou zárukou stability manželského svazku, pokud není jejich součástí také vědomí odpovědnosti. I manželskou smlouvu lze vypovědět, závazek odpovědnosti není rovněž nezrušitelný. Tato proměna vnesla moderní rodině větší nebezpečí rozpadu – začal narůstat počet rozvodů i opakovaných manželství. Postupná sekularizace společnosti a zesvětštění manželské lásky byly toho další příčinou. *„Co se změnilo, není označení vztahu, ale jeho kvalita a systém očekávání k němu vztažených“* (Možný, 1990, s. 65). Charakteristiky tradičního

manželského svazku, jako jsou závazek, oddanost, sebeobětování i libiduální zdrženlivost, vystřídaly charakteristiky moderního manželství: volba, nezávislost, seberealizace, libiduální sebeprojev. „*Nové sekulární pojetí manželské lásky osvobozuje člověka od věkovitých omezení a vytváří prostor pro rozvoj harmonických lidských bytostí*“ (Možný, 1990, s. 86). Ale také: „*Emoce vázané na intimní lidské vztahy jsou velmi vratkým základem rodiny*“ (Matoušek, 2003, s. 12).

Rodina moderní doby ztratila své výjimečné postavení samostatné výrobní jednotky. V první etapě začal odcházet od rodiny za prací a za výdělkem muž, v další (od konce 50. let 20. století) také žena. Taková změna poměrů odlišila výrazně moderní rodinu od hierarchicky funkčně uspořádané tradiční rodiny a dala novou podobu roli muže a ženy, oslabila autoritu muže.

Moderní rodina ztratila monopol na legitimní sex, moderní doba učinila legitimním i sex předmanželský. Tyto změny podpořil později také takový pokrok, jako byl rozvoj a rostoucí dostupnost antikoncepce. Snížil se postupem doby také věk, kdy mladí lidé vstupovali do manželství.

Svůj monopol si ponechala rodina na legitimizaci plození dětí. Mateřství se stalo v moderní rodině otázkou volby, ne celoživotním údělem ženy. Moderní žena věnuje svému mateřství pouze určitou epizodu svého života. S tím souvisí menší počet dětí narozených v moderní rodině i menší věkové rozdíly mezi sourozenci. Samozřejmě ubylo dětských úmrtí, proti tomu vedle antikoncepce přinesla lékařská věda, a s ní také nové způsoby myšlení, další možnost řešení nechtěného nebo neplánovaného rodičovství, a to umělé přerušování těhotenství.

Jedním z mnoha rozdílů, které přinesla moderní doba, je rozšíření možností volby potencionálního partnera pro založení rodiny o jedince, kteří již v manželství žijí. Manželský stav není již překážkou v tomto ohledu, jak tomu bylo v tradiční společnosti. Svobodná žena tak může plánovat založení své rodiny se ženatým mužem.

Funkce, které rodina ve vztahu ke svým jednotlivým členům nezastupitelně plnila, začaly v moderní době doplňovat jiné společenské instituce: školy, nemocnice, instituce zaměřené na péči o staré a dlouhodobě nemocné jedince a také média. Druhá polovina dvacátého století a její sociální klima ještě více nastartovaly změny v rodinném chování a v rozmanitosti rodinného života.

Rodina postmoderní společnosti:

Postmoderní doba kontinuálně navazuje na dobu moderní, přináší další civilizační a sociální změny. Tyto změny ovlivňují i rodinný život. *„Společenské instituce mají právě tu základní vlastnost, že jsou na sobě vzájemně velmi silně závislé. Že se prostupují a překrývají. Rodina je závislá na ekonomice a ekonomika na politice a politika na ekonomice a ekonomika na rodině a naopak a to všechno na ekologii a naopak a dále na mnoha jiných institucích sociálního života. A aby situace byla ještě komplikovanější, i když bereme všechny instituce jedné společnosti jako vzájemně propojený celek, ani vývoj tohoto celku není určován jen zevnitř a mnohdy ani ne především zevnitř. Je velmi silně závislý na vnějších vlivech. Především na vývoji ostatních společností kolem ní, zejména jedná-li se o společnost tak malou, jako je ta naše, česká“* (Možný, 1990, s. 152).

Moderní technologie, které se rozšířily do domácností, podstatně mění kvalitu rodinného života. Hromadné sdělovací prostředky stále ve větší míře nahrazují socializační funkci rodiny, podporují konzumní způsob života, působí na hodnotovou orientaci členů rodiny. Rovněž stav životního prostředí, civilizační choroby (mezi které můžeme zahrnout také rizikové těhotenství nebo neplodnost) ovlivňují fungování postmoderní rodiny. Postmoderní doba přináší do života rodiny podstatně jiný styl života.

Postmoderní doba přináší další drobení rodiny. Nesezdaná soužití partnerů zakládajících rodinu snižují hodnotu manželského svazku a jsou daleko křehčím vztahem. Rozpadl se monopol manželství na legitimizaci rodičovství. Svobodné matky vychovávají děti bez partnera častěji na základě vlastní volby, nikoliv na základě některé nepříznivé životní události. Rozvodovost klesá pouze z důvodu poklesu sňatečnosti, stoupá počet neúplných rodin.

Další podoba rodin a rodinných vztahů vzniká v souvislosti s rozpadem manželství a s existencí malých rodin. Možný v tomto směru vypočítává: *„ ... jsou to na jedné straně rozmnožené vazby dětí do více příbuzenstev z opakovaných manželství, na druhé straně zesílení a funkční zdůraznění vazeb mezi neúplnými rodinami a rodinami původu, které pomáhají ochraňovat děti z rozpadlých manželství. Každý ví, jak významnou oporou mladé ženy s dítětem je po rozvodu její původní rodina, zejména matka“* (Možný, 1990, s. 28). Postmoderní doba rozvíjí také extramatrimoniální vztahy, tj. vztahy v souvislosti s mimomanželskými poměry, tedy s nevěrou. Složitou podobu

mají postmoderní rodinné vztahy, které můžeme nazvat jako smíšené. „...skutečnost současné rodiny je daleko složitější a rozporuplnější než obecné harmonizující představy o ní“ (Možný, 1990, s. 29).

Věk, ve kterém se mladí lidé rozhodují pro rodičovství, se prodlužuje. Rodí se málo dětí, výjimkou nejsou rodiny s jedním dítětem. Rodičovství se stává pouhou etapou v životě muže a ženy. Stoupá také počet párů, které se rozhodnou dobrovolně pro bezdětnost. Postmoderní věda i životní realita zrovnoprávňuje roli otce s rolí matky, a tím přináší novou rovnováhu mezi mužem a ženou v rodině. Oproti tomu dle Matouška (2003), je dnešní žena schopna sama se živit, sama vychovávat dítě, má dokonce možnost sama, pouze s asistencí zdravotníků, otěhotnět. Úloha muže je tak v západní rodině čím dál nejasnější a mužovo postavení v rodině je čím dál nejistější.

I v postmoderní době existují velké rodiny, nemají však tradiční podobu. Možný je charakterizuje: „... jako pokrevními svazky spojená zájmová skupina vzájemně se podporujících domácností a osob, které jak územně, tak sociálně zaujímají pozice i dosti vzdálené; podpora může být každodenní i omezená na kritické okamžiky a může se vyznačovat jak trvalou loajalitou, tak strategickým manévrováním od spojenectví k rivalitě“ (Možný, 1990, s. 27). I v současné postmoderní době se můžeme setkat se širší rodinou, která vede společnou domácnost nebo se podílí alespoň na některých společných investicích do domácnosti. Vysoký věk, kterého se v dnešní době lidé dožívají, je příčinou toho, že vedle sebe často žijí rodiny tří i čtyřgenerační. S vědomím rozdílů v jejich způsobech života, hodnotách i názorech můžeme obtížně obhajovat myšlenku stability takové rodiny.

Pokud jde o funkce rodiny postmoderní doby, v těchto úkolech se rodina stává stále více nahraditelnou. Jedinou funkcí, která je stále ještě nenahraditelná, zůstává funkce citová.

„Nejcennějším statkem, který dnes rodina dětem předává, už není majetek, ale vzdělání. Svou úlohu zprostředkovatele kulturních hodnot tím rodina vykonává jen nepřímo, volbou školy. V ostatních případech ji vykonává v konkurenci s masovými sdělovacími prostředky“ (Matoušek, 2003, s. 35).

„Dnešní naše společnost vyrůstající z tzv. západní civilizace je nepochybně pedocentrická, tj. na děti zaměřená, děti chránící, děti vysoce hodnotící...Dětství má zřejmě v obecné rovině v dnešní společnosti hodnotu, jakou nemělo nikdy

dříve... Ostatně o mimořádné hodnotě dětství v dnešním světě vypovídá neklamně i to, že se ho zmocňuje, často nevybíravým způsobem, i reklama, průmysl, byznys a že těžší z citového vztahu dospělých k dětem“ (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 25). Dítě postmoderní společnosti se stává hodnotou jiné kvality, než tomu bylo v předcházejících společnostech. Proti tomu stojí názor Alvina Tofflera, který tvrdí, že žijeme na počátku nového typu civilizace, tzv. třetí vlny, vyvolané bouřlivým rozvojem nových technologií. Rodiny této vlny nejsou již rodinami zakládanými kvůli dětem, ale rodinami, v nichž jsou na prvním místě individuální zájmy dospělých osob (Toffler in Matoušek, 2003).

Změny, kterými rodina prochází, mají hluboké kořeny v historii celospolečenského vývoje. Dochází k nim průběžně, některé změny vyvolávají další změny, projevují se v sociálních strukturách společnosti, ale také v individuálním životě jejích jednotlivých členů, zasahují rodinu v jejích nejzákladnějších charakteristikách. Postmoderní doba přináší rozmanitost rodinných útvarů. *„Ukázalo se také, že tyto změny zasahují rodiny různých sociálních vrstev a různých subkultur v různém stupni a v různé podobě. Dochází tedy k tomu, že ve veřejném prostoru žijí vedle sebe lidé, povaha jejichž soukromého, rodinného prostoru je od sebe epochálně vzdálená“ (Možný, 2008, s. 24). „Prakticky nikdo z realisticky uvažujících vědců nepředpokládá, že by se nukleární rodina mohla do budoucna udržet ve své klasické podobě“ (Matoušek, 2003, s. 36).*

Dle Matouška (2003) podobu současné západoevropské rodiny ovlivňuje zejména:

- kulminující hnutí za emancipaci žen (kterému víc než ideologické proklamace pomohly poslední dvě války, nutící ženy vstoupit na trh práce),
- nevídaný společenský blahobyť a
- postmoderní světonázorové klima.

Helus (2007) uvádí pět znaků současné rodiny: je to rodina nukleární, neboli jádrová (tj. její jádro tvoří několik málo osob, které sdílejí intimní soužití), manželská (tj. jádrem je manželská či partnerská dvojice pečující o děti), dvougenerační (tj. složená z generace otce a matky a generace dětí), intimně vztahová (tj. fungující jako „soukromý prostor“), s privátní individualizací (tj. každý člen rodiny je svébytnou osobností).

1.2 Postmoderní společnost a její znaky

Postmoderní společnost, jejíž jsme součástí a jejíž součástí jsou i naše rodiny, nese mnohé charakteristiky, které přinášejí změny do našeho života, ovlivňují naše myšlení, prožívání a odrážejí se v našem chování. Ovlivňují také fungování jednotlivých rodin a odrážejí se v péči rodičů o děti, v přístupu společnosti k rodinnému životu i k naplňování potřeb dětí. Postmoderní doba nese například tyto znaky:

Složitost

Společnost, ve které žijeme, bývá označována jako postmoderní. Nese charakteristiky, které ji odlišují od předchozích období, ale nese také stále mnohé charakteristiky typické pro společnost moderní i některé znaky společnosti tradiční. Postmoderní společnost je v podstatě výslednicí předchozích období, nese v sobě „ducha doby minulé“ a doplňuje ho o moderní výtvarky všech oblastí společenského života. Obecně lze konstatovat, že kultura společnosti, chápaná jako veškeré výtvarky lidské civilizace, ať hmotné nebo nehmotné, se stále rozvíjí, stává se mohutnější a působí na současné civilizace v celé své mohutnosti. Postmoderní společnost je společnost rozvinutá, složitá, je obtížné se v ní orientovat.

Globalizace a multikulturalita

Současná společnost bývá označována jako globální. Technické vymoženosti zrychlují a usnadňují komunikaci se světem nebo také cestování do jiných kultur. Ekonomické firmy za účelem dosahování vyšších zisků přesouvají svou výrobu za levnou pracovní silou, mají své pobočky i v poměrně rozdílných sociálních podmínkách, než jaké má firma mateřská. Dochází ke snadné a pohotové výměně informací. Díky médiím se rychle dozvídáme, co se děje na druhém konci světa. Vysoké tempo se stává typickou charakteristikou dnešní postmoderní doby a svět se obrazně řečeno zmenšuje.

Postmoderní společnost bývá také spojována s multikulturalitou. S již zmíněnou globalizací dochází ke střetávání různých kultur. Na menším prostoru vedle sebe žijí lidé a rodiny s jinými zvyky, způsoby života, s jinými hodnotami. Jejich kulturní vzorce se různě kombinují a mohou tak vznikat zcela nové, netradiční kultury. Některá etnika se naopak segregují a vytvářejí si své vlastní komunity vedle komunit většinových. Kultura, do které je zahrnována také naše civilizace, bývá označována jako euroamerická.

„S propojováním států a kultur, tj. s globalizací, sílí tendence k formulování a prosazování univerzálních pravidel pro fungování lidské společnosti. Přitom se může dostat na vedlejší kolej zřetel ke specifickým potřebám určitých skupin lidí“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 97).

Konzum

Život lidí v postmoderní společnosti je spoluurčován hodnotami, cíly, představami, které jsou součástí mediálního obrazu této doby. Nabízený a propagovaný konzum se stává typickou součástí každodennosti. Zúžený pohled na svět, na jeho možnosti a požitky, otupuje racionalitu člověka, ale také jeho citovou stránku, což se odráží v morálce celé společnosti i v morálních hodnotách rodin. Neslučitelnost mediálního obrazu, který klade důraz na hmotné stránky života, s možnostmi daného jedince v reálném životě může být příčinou jeho frustrací. *„Poruchy společenského prostředí, představované např. konzumním způsobem života, posouvají i u dětí hranice žádoucích hodnot. Ztrácí se hodnoty jako empatie, přátelství, soudržnost a jsou zaměňovány za hodnoty mít a vlastnit, a to za každou cenu. Bohužel často i za cenu trestných činů“ (Schneiberg, 2011, s. 16).*

Přehnaný liberalismus

„Přehnaný liberalismus vede k tomu, že se děti mohou snadno setkávat předčasně s pornografií, agresivitou a násilím (médiá, videohry), a pokud tuto zkušenost neumějí posoudit a nejsou zralé ji zpracovat, může u nich nastat celoživotní degradace patřičných hodnot“ (Schneiberg, 2011, s. 16). Přehnaný liberalismus může uvolňovat společenskou morálku na úkor ochrany společnosti.

Individualismus

Typickou charakteristikou postmoderního člověka se stává jeho zaměření na vlastní osobu. Narůstá individualismus jako životní filosofie. Uspokojení vlastních potřeb se staví nad další povinnosti, ale často i nad práva druhých. Individualismus proniká i do rodinného života a je další příčinou rozvodů, zanedbávání péče o děti nebo ochlazení rodinných vazeb. Rovněž výchova dítěte v rodině, ale často i ve škole, klade důraz na jeho individualitu a podporuje individualismus. V dnešní postmoderní době se již nikdo nepozastaví například nad tím, pokud odjedou jednotliví členové rodiny na dovolenou každý individuálně nebo tak tráví i volný čas. *„Každá individualizace je riskantní výtobytek. Individualizace neznamena automaticky rozvoj osobnosti, ale může se také projevit jako bezohlednost, zvláště, zahleděnost do sebe sama na úkor druhého“*

(Helus, 2007, s. 139). „*Naše civilizace během posledních dvou století v mnoha ohledech nadřadila jednotlivce nad rodinu*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 12).

Orientace na úspěch a výkon

Postmoderní společnost se ve svém rychlém tempu orientuje na dosažení úspěchů: v ekonomickém růstu, ve zvyšování životní úrovně, v růstu vzdělání a kvalifikací. Kvalita života je často pojímána především materiálně. Opomíjena je citová a hodnotová oblast. Tento způsob orientace je typický nejen v rodinách, ve firmách, ale zejména také ve školství. Tím je ohrožena samotná hodnota lidství. „*Zmínili jsme se o tom, jak rodiče více nebo méně úzkostně sledují vývoj rozumu svých dětí. Naši zkušenosti je, že se daleko menší počet lidí ptá: jaké bude mé dítě mít srdce? Bude schopné mít někoho rádo? Pochopí rozdíl mezi zamilovaností a láskou, krátkodobým vzrušením a pevným citem? Bude schopné myslet i na někoho jiného než na sebe, darovat něco ze sebe bez počítání, co za to získá?*“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 68). Rychlé životní tempo a honba za materiálními požitky přináší úspěchanost a nedostatek času do rodinného života. Bakošová uvádí: *Z globálního hlediska jsme svědky toho, že vyspělost vědy ještě nezpůsobila vyspělost ducha, citů, umu a sociálnosti* (Bakošová, 2011, s. 8).

Orientace na úspěch a výkon je průvodním jevem ekonomizace společnosti. „*Jednotliví lidé mají v současnosti v naší civilizaci možnost svobodně volit řadu sociálních příslušností, přičemž prominentní povahu mezi nimi má pozice na trhu práce. Práce se pro některé jedince dokonce stává bezpečným útočištěm ve stejném smyslu, v jakém jím před průmyslovou revolucí byla univerzálně rodina*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 12).

Autonomie a odpovědná svoboda jsou ohroženy parazitismem deprivantů

Autonomie jako projev normality je zde chápán jako schopnost „*v tvořivém smyslu být sám sebou*“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 46). Odpovědná svoboda pak může být chápána jako spojení svobody se zodpovědností. Autonomní a „zdravě“ svobodní lidé se dostávají často do konfliktu s jedinci odlišných kvalit, kteří jim komplikují každodenní život a mohou také výrazně zkomplikovat výchovu dítěte. „*Deprivanti (od slova deprivace – lat. zprostit) jsou lidé, kteří z biologických, psychologických nebo soiokulturních důvodů nedosáhli lidské normality či o ni přišli. Ve vztahu k normalitě jsou to lidé v různém stupni a rozsahu nepovedení nebo zmrzačení, nikoli nemocní.*

Postižení je výraznější v citové a hodnotové než v intelektuální oblasti“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 44).

Koukolík a Drtilová (1996) upozorňují na epidemický výskyt deprivantů a projevů jejich chování v soudobé společnosti. Nárůst těchto problémů dávají do souvislosti s rozpadem hodnot podmíněným dvěma světovými válkami i dalšími ozbrojenými konflikty, s vysokou hladinou úzkosti většiny lidí, s přeceňováním hmotné stránky života, s vlivem televize na vztahy v rodinách apod., včetně problematiky „*deprivantského užití memů*“. Deprivantským užitím memů mají na mysli jakékoli informace, které mohou být užity ve prospěch deprivantství. Na principu pozitivní zpětné vazby platí, že pokud deprivanti vytvářejí své způsoby užití memů, tyto způsoby použití memů neboli informací pak utvářejí další deprivanty. V postmoderní společnosti, která je také nazývána společností informační exploze, může tento výklad znamenat skutečnou hrozbu. Postmoderní společnost ohrožuje řada sociálně-patologických jevů.

Destabilita rodiny

Destabilní rodina se stává častějším problémem postmoderní společnosti. Je důsledkem celospolečenských změn, ale také zároveň východiskem celé řady dalších problémů. Příčiny destabilizace rodiny jsou různého charakteru a různě se vzájemně kombinují. Destabilita rodiny je složitým multifaktoriálním společenským jevem. Postmoderní rodina může existovat v široké škále podob, charakterizuje ji různorodá struktura osob i vztahů. Pochopit rodinné vazby, pracovat s rodinou je často složitým úkolem a vyžaduje individuální přístup ke každé konkrétní rodině. Helus (2007) varuje, že již ani nastupující generace prarodičů nebude často pro děti vzorem stabilizovaných manželství a rodinných svazků. Děti tak ztratí další možnost přímé zkušenosti s těmito hodnotami rodinného soužití.

Fakta o přeměnách rodiny a devastaci jejích hodnot jsou odrazem každodenního života. Změny od tradiční rodiny a jejích hodnot k volným formám soužití a preferování různorodosti rodinných hodnot jsou prezentované v prostředcích masové komunikace, v umění, literárních, či divadelních výtvorech naší kultury. Pozorovatelné jsou také v postojích, chování určité části mladé generace (zejména té, která nezažila funkční vztahy v rodině původu). Proto obraz funkční rodiny je dnes spíše vzácnost, než požadovaný jev (Bakošová, 2011, s. 81).

„Navzdory schopnosti rodin kontrolovat svoje vstupy je vliv hodnotového étosu doby pronikavý, zejména v moderní společnosti, v níž na rodinu působí přes množství informačních kanálů“ (Matoušek, 2003, s. 47).

„To, čím naše společnost ohrožuje děti, resp. v čem neumí ohrožení dětí zabránit, můžeme shrnout pod tzv. civilizační desintegrační faktory. Nekontrolovatelný, nerovnoměrný rozvoj společnosti, zásahy člověka do přírodních podmínek degradují životní prostředí člověka. Desintegrační civilizační faktory jsou při tom vázány na velkou koncentraci obyvatelstva a jeho pohyb. Mají tak vztah i k vyššímu výskytu nežádoucích společenských jevů, jako je zvýšená kriminalita, poruchy rodinného života, vyšší výskyt závislostí atd. V posledních letech se s tím pojí i určité negativní změny v žebříčku hodnot, jejichž motorem je konzumní způsob života, přehnaný liberalismus v mnoha oblastech a jiné“ (Schneiberg, 2011, s. 15).

1.3 Rodina jako sociální instituce

Na závěr první kapitoly považuji za vhodné zdůraznit význam rodiny jako důležité společenské jednotky, která spojuje významně život jejích členů s životem širší společnosti. Naopak širší společnost svými sociálními vlivy působí na instituci rodiny obecně v rámci celospolečenského vývoje, ale také v užším slova smyslu, tak jak je každá konkrétní rodina ovlivňována svým sociálním prostředím.

Každá rodina žije v určitém kulturním kontextu. Její základy stojí na společenských zvyklostech, její existence je ale závislá také na reflektování společenských změn. „Rodina je instituce, kterou formuje civilizace, kultura i společnost. Tradiční slogan, že rodina je základem společnosti, má v každé společnosti jiný význam. Ve všech známých společnostech je rodina hlavním činitelem socializace čili tvorby společnosti z nedospělých jedinců. K tomu se druží další funkce“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 11).

Z pohledu širší společnosti je rodina malou sociální skupinou. Sociální význam rodiny podtrhuje ve své definici rodiny Plaňava: „**Rodina je strukturovaným celkem (systémem), jehož smyslem, účelem a náplní je utvářet relativně bezpečný, stabilní prostor a prostředí pro sdílení, reprodukci a produkci života lidí**“ (Plaňava in Kraus, 2008, s. 80).

Rodina je významným socializačním činitelem, zejména pro dítě je oporou a východiskem pro vrůstání do širší společnosti, prostředím, kde si osvojuje základní kulturní návyky, mluvenou řeč, učí se sociálním rolím, získává hodnotovou orientaci. Prostředí rodiny působí na formování osobnosti dítěte v rozhodující fázi jeho vývoje.

O vztahu rodiny a společnosti nelze pochybovat, rodinu nelze od společnosti izolovat. Rodina interaguje se svým okolím, „*je pro ni příznačná částečná (selektivní) otevřenost, tedy propustnost vzhledem k okolí*“ (Vymětal, 1994, s. 46). Zasahuje ji tak společenský vývoj, změny ve společenských normách, hodnotách i každodenní společenské události.

Vazbu rodiny a společnosti dokládá i každodenní život jednotlivých rodin, který je vázaný na své sociální okolí. Rodina má svou sociální síť, tvořenou nejčastěji vazbami k širší rodině. Sociální síť rodiny má významnou podpůrnou funkci. „*Schopnost rodiny vychovávat děti a vyrovnávat se s těžkostmi je závislá na tom, jak je rodina napojena na své sociální okolí ... Scvrkávající se síť je vždycky neblahým znamením*“ (Matoušek, 2003, s. 84).

Rodina trvá jako pravděpodobně jedna z nejstarších a nejdůležitějších společenských jednotek. Je sociální skupinou trvalého charakteru. „*... lidský jedinec od svého narození až do smrti je členem lidského společenství, jehož subjektivně nejvýznamnější součástí je nejmenší sociální jednotka – rodina. V psychice člověka je dokonce přítomna i tehdy, jestliže v ní nežije, protože původní – nukleární rodina formuje podstatným způsobem jeho osobnost a chování. Člověk se stává člověkem životem ve společnosti, a to zvláště pod vlivem rodiny. Psychická stabilita lidí a stabilita rodin spolu úzce souvisejí a navzájem se podmiňují...*“ (Vymětal, 1994, s. 42). Pak lze také dedukovat, že stabilita rodiny je jednou z podmínek stabilní společnosti a naopak stabilní společnost podporuje stabilitu rodiny.

Přes všechny problémy, se kterými se současná rodina potýká a přes rychlost, s jakou se dnešní společnost mění, vyvíjí a modernizuje, nebyla nalezena žádná taková instituce, která by rodinu zcela nahradila. Rodina tak má stále své výsadní postavení ve společnosti a lépe než hledat za ni náhrady je nalézat způsoby, jak posílit její stabilitu v nestabilní společnosti, její funkce a také společenskou hodnotu.

2. Rodina a její funkce

V evropském pojetí je rodina nejmenší sociální společenství lidí spojených pokrevními vztahy. Rodina je místo pro soužití muže a ženy, místo pro výchovu dětí, místo pro relax, oddych, klid. Rodina má svou strukturu, podmínky a pravidla, které si určují členové rodiny. Mladí lidé by se měli naučit pochopit, že smyslem rodiny je plnit její funkce... (Bakošová, 2011, s. 85).

Pöthe (1999) nazývá rodinu nejintimnějším lidským společenstvím a za její hlavní poslání považuje zajištění fyzického a citového bezpečí svých členů.

Gjuričová a Kubička (2009) pojednávají o pojetí rodiny, které není konstruované biologicky, ale sociálně. Odlišnosti v tom, jak jednotliví členové rodiny vymezují, kdo do rodiny patří či nepatří, mohou být podle těchto autorů krokem i k novému porozumění těžkostem, s nimiž se rodiny potýkají. „*Posledních dvacet let minulého století zproblematicovalo pojetí rodiny už tím, že se normalizovalo používání plurálu: Začalo se mluvit o rodinách nebo o formách rodin. Pojem rodina tak ztratil samozřejmý význam soužití generací rodičů a dětí, u nás nazývané nukleární rodina nebo rodina vícegenerační*“ (Gjuričová, Kubička, 2009, s. 91).

Matoušek a Pazlarová (2010) shrnují, že pojem rodina není jednoznačně definovatelný. Dodávají, že definice opírající se o příbuzenství, které vznikne sňatkem nebo narozením vlastních dětí, jsou již příliš úzké. Pro náš typ společnosti by bylo přiměřenější než o rodině mluvit o rodinném soužití lidí, jehož jádrem je citová vazba.

„*Rodina je systém a zároveň instituce*“ (Vymětal, 1994, s. 42).

„*Všichni víme, co se myslí slovy manželství a rodina, a přece si každý může tato slova spojovat s rozdílnými představami, pocity i se zcela odlišným hodnocením*“ (Plaňava, 1998, s. 16).

Naše společnost legitimizovala pluralitu forem rodin.

Některé formy rodin:

- **Tradiční rodina**, tj. rodina složená z manželské dvojice a jejich biologických dětí, kde otec je hlavním živitelem rodiny a je respektovanou autoritou, matka pečuje o děti, domácnost a manžela.
- **Netradiční rodina**, tj. různé formy rodinného soužití odlišujících se od rodiny tradiční. Vzniká nejčastěji v důsledku rozvodu, narozením dítěte matce samoživitelce atp.

- Nukleární rodina, tj. rodina tvořená rodiči (rodičem) a dětmi. „*Současná nukleární rodina je křehká, neopírá se jednoznačně o předem danou normu a její přetrvání není jištěno sociální kontrolou (nátlakem mocných struktur komunit, církve atp.). Je to daň za větší individuální svobodu, kterou v ní lidé mají*“ (Gjuričová, Kubička, 2009, s. 94).
- Rozšířená rodina, tj. rodina rozšířená o blízké příbuzné, prarodiče, strýce, tety apod. nebo také rozšířená novým sňatkem nebo kohabitací rodiče. „*Model nové rodiny je modelem se složitou sítí otevřených vztahů. Podoba většiny nově vzniklých vztahů – nových partnerů a dětí, dětí každého z partnerů navzájem, eventuálně partnerových rodičů a dětí – není dána legálními závazky ani kulturními zvyklostmi. Rozšíření rodiny si tedy klade nárok nejen připojením nových členů, ale také na transformaci všech existujících vztahů*“ (Gjuričová, Kubička, 2009, s. 105).
- Orientační rodina, tj. rodina, v níž jedinec vyrůstá jako dítě.
- Prokreační rodina, tj. rodina, kterou později sám jedinec zakládá. „*Hlavním obecně uznávaným smyslem prokreační rodiny je reprodukce, tj. zplození potomstva a péče o něj*“ (Vágnerová, 2000, s. 318).
- Úplná rodina, tj. rodina, kterou tvoří rodiče a děti, tedy jinak rodina nukleární.
- Neúplná rodina, tj. rodina pouze s jedním rodičem nebo rodiče bez dětí, tedy netradiční forma rodinného soužití.
- Nesezdaná rodina, tj. rodina bez legitimního potvrzení vzniku.
- Třígenerační rodina, tj. označení používané nejčastěji pro rodinu ve složení babička – matka – dítě.
- Nebiologická rodina, tj. rodina vzniklá adoptí nebo pěstounským vztahem.
- Binukleární rodina, tj. označení pro rodiny, které po rozvodu rodičů praktikují střídavou péči o děti.

„... dosud se nepodařilo, navzdory všem nedostatkům, rizikům a krizím, vynalézt a hlavně ověřit nic lepšího a pro zrození i vývoj člověka vhodnějšího, než je soužití v úplné a stabilní rodině, která plní své funkce i poslání, tj. v rodině v onom tradičním slova smyslu, kde spolu v jedné domácnosti žijí po určité období, zpravidla do dospělosti dětí, oba rodiče a jejich potomci“ (Plaňava, 1998, s. 17).

2.1 Rodina jako systém

Pro utváření a fungování každé jednotlivé rodiny jsou, vedle neopomenutelných vazeb ke svému sociálnímu prostředí, podstatné také složité vnitřní vazby a vztahy. Rodina je sama o sobě složitým systémem a jako systém se chová. Rodina je obtížně čitelným systémem složeným z aspektů strukturálních, funkcionálních i vývojových. „*Rodinný systém se společně rozkládá v prostoru a čase, v biologickém a sociálně-historickém kontextu*“ (Sobotková, 2001, s. 23). Je vázán na prostředí, které charakterizuje jeho stránka věcně prostorová i osobnostně vztahová. Každý rodinný systém je neopakovatelný, unikátní.

Struktura rodinného systému:

Rodinný systém je složen z jednotlivých částí – autonomních členů rodiny nebo i větších subsystémů tvořených například párem rodičů, skupinou sourozenců nebo vazbou jednoho rodiče k jednomu z dětí. Matoušek a Pazlarová k tomu dodávají: „*Tyto podsystémy jsou nositeli specifických funkcí, uspokojují specifické potřeby některých členů rodiny. I jednatel se svou – v interakci uplatněnou – potřebou soukromí tvoří jeden subsystém*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 27). Jednotlivé části rodinného systému jsou hierarchicky a funkčně uspořádané a dodávají systému jistou pravidelnost a organizovanost. Současně jsou také ve vzájemných vztazích a interakcích a jako celek vytvářejí něco unikátnějšího, než je pouze jejich součet. Matoušek k systémovému chápání rodiny uvádí: „*Systém je soubor jednotlivin ve vzájemné interakci. Jeho fungování je závislé jednak na povaze součástí, jednak na způsobu jejich organizace*“ (Matoušek, 2003, s. 77). Kvalita interakcí v rodině ovlivňuje funkčnost rodinného systému. „*Tyto rodinné interakce jsou mnohými považovány za podstatu rodinného systému*“ (Sobotková, 2001, s. 24). Rodinné interakce různé kvality, jejichž podstatnou součástí je rodinná komunikace, utvářejí jedinečnou typickou rodinnou atmosféru nebo také klima rodiny. „*Rodina je prostředím, kde si lidé k sobě nutně musejí vytvářet vztahy a nutně musejí komunikovat. Všechno, co říkají a dělají, dostává komunikační význam. I absence akce je akcí*“ (Matoušek, 2003, s. 77). Přitom ale také platí, že autonomní členové rodiny nemají stejnou potřebu interagovat. „*Interakční rytmy jsou proto výsledkem komplexního pole osobních nároků. Možnost řídit kvantum i časové rozložení interakce je pro psychickou pohodu lidí velmi podstatná*“ (Matoušek, 2003, s. 82).

Vlastnosti rodinného systému:

Jako systém se rodina vyvíjí při současné tendenci udržet si systémovou rovnováhu. Základními znaky fungujícího rodinného systému jsou jak stabilita, tak adaptabilita. „*Uspokojivé fungování páru či rodinného systému vyžaduje vhodnou rovnováhu mezi dvěma procesy: udržováním stability a přizpůsobováním se změnám*“ (Sobotková, 2001, s. 22). Sobotková k tomuto tématu dále: „*Sociální systémy (zde rodiny) tedy udržují svou stabilitu v čase skrze proces změn*“ (Sobotková, 2001, s. 27). Právě organizovanost rodinného systému je důležitým základem jeho stability. „*Přikláníme se k názoru, že rodinný systém musí být jak adaptabilní (flexibilní), tak – na druhé straně – hierarchicky uspořádaný. Mluvit pouze o adaptabilitě bez zohlednění uspořádanosti rodiny je zavádějící.*“ (Sobotková, 2001, s. 32). Stabilitu a fungování rodinného systému podporují také takové charakteristiky, jako je zdravá koheze a pozitivní komplementarita. Lze je považovat za součást širšího vymezení, kterým je rodinná identita. Zdravá rodinná identita je významným podpůrným mechanismem pro fungování systému rodiny. „*Je to kognitivní a emocionální „my“ dané rodiny. Představuje zachování jistých hodnot, spojenectví při řešení problémů adaptace, vzájemné doplňování se v procesu uskutečňování rodinných rolí. Rodinná identita zahrnuje pocity i vědomí vzájemné blízkosti, sounáležitosti, projevy zájmu a vřelosti. Úzce souvisí se soudržností rodiny (s kohezí)*“ (Ackerman in Sobotková, 2001, s. 42). Zdravá rodinná identita je taková, která respektuje autonomii jednotlivých členů rodiny.

Pojetí rodiny jako systému v celé jeho složitosti vede k dalším charakteristikám, kterými jsou citlivost a křehkost rodinných vztahů i rodiny jako celku. Rovnováha rodinného systému je založena na rovnováze mezi ambivalentními charakteristikami, jako jsou: stabilita a adaptabilita, stabilita a dynamika, autonomie a koheze či komplementarita, organizovanost a adaptabilita, uzavřenost a otevřenost. Rovnováha rodinného systému je ohrožena možnými vlivy jak vnějšího, tak vnitřního prostředí. Obnovení narušené stability rodinného systému nebo náprava problematické interakce tak mohou být velice komplikované. Systémové pojetí fungování rodiny má přitom v tomto směru významné místo při práci s rodinou, řešení rodinných problémů, ale také při porozumění individuálním selháním. „*...individuálnímu chování lépe porozumíme v kontextu celku, tedy že problémy a současné potíže člena rodiny obvykle souvisejí s fungováním celého rodinného systému a mohou signalizovat jeho nerovnováhu*“ (Sobotková, 2001, s. 19). „*... ale současně neztrácet ze zřetele unikátnost jednotlivých osobností – členů rodiny*“ (Sobotková, 2001, s. 27).

Vymětal (1994) na základě systémových znaků rodiny rozlišuje základní typy rodin:

- Rodina uzavřená, tj. nepropustná vůči okolnímu světu a vlivům, s rigidními a přesně dodržovanými pravidly, opírající se o rodinné mýty. Rodina se izoluje, nemá možnost se vyvíjet.
- Rodina koaliční, tj. vnitřně rozdělená na „tábory“, chybí v ní společný rodinný život a vzájemnost. Pravidla jsou nejednotná. Taková rodina je málo funkční.
- Chaotická rodina, tj. bez jasných pravidel, členové rodiny se těžko na něčem dohodnou, četné spory jsou ale přijímány, při vnějším ohrožení se společně brání. Rodina je značně propustná vůči vnějšímu světu.
- Rodina vyrovnaná a stabilní, tj. propustná vůči vnějšímu světu, ale zachovává jasné hranice, vyvíjí se, dodržuje závazná pravidla. Je žádoucí pro osobností vývoj dětí.

2.2 Zdravé rodinné fungování

Zdravé rodinné fungování můžeme ze systémového pohledu na rodinu charakterizovat jako proces, při kterém jednotlivé charakteristiky rodinného systému jsou spolu právě v takové rovnováze, aby systém jako celek plnil své funkce ve vztahu k potřebám jak individuálních členů rodiny, tak širšího sociálního systému, do kterého je rodina začleněna. *„Co je „normální“, se liší podle různých vývojových požadavků a strukturální konfigurace rodiny. Příklad: Vysoká koheze je očekávaná a optimální v rodinách s malými dětmi, ale je méně typická a potenciálně dysfunkční v rodinách s adolescenty, kteří přirozeně usilují o větší samostatnost a autonomii“* (Sobotková, 2001, s. 158). *„Typ vyrovnané a stabilní rodiny poskytuje jejím členům domov – bezpečí, zázemí a jistotu, pro děti je dobrým modelem pro život v dospělosti“* (Vymětal, 1994, s. 47).

Sobotková (2001) považuje za klíčové komponenty zdravého rodinného fungování tyto proměnné:

- rodinná organizace;
- rodinná komunikace;
- vývoj rodiny a její systém přesvědčení včetně rodinných mýtů.

Dle jejího názoru mohou rozdílně organizované rodiny optimálně fungovat. Za životně důležité pro fungování každého rodinného systému považuje fungující komunikační procesy. *„Komunikační procesy jsou životně důležité při udržování celkového fungování*

rodinného systému. Styl komunikace vytváří typickou atmosféru rodiny a odráží její funkčnost“ (Sobotková, 2001, s. 160). Prospěšnými pro zdravé rodinné fungování vnímá Sobotková také rodinnou historii, zkušenosti rodiny s vyrovnáváním se změnám v rámci kontinuálního vývoje, předávané rodinné hodnoty, pravidla, myšlenková schémata, vlivy vícegeneračních rodinných vzorců.

Matoušek (2003) připomíná pojem „rodinný kodex“, který v sobě zahrnuje zkušenosti dané rodiny i návody, které orientují členy rodiny v současnosti a umožňují rodině překonávat překážky.

Anglický rodinný terapeut Skynner uvádí následující znaky úspěšně fungujících rodin:

- vyvážení blízkosti a autonomie;
- schopnost adaptace, zvládnání změn a ztrát;
- schopnost kooperace;
- jasná komunikace;
- vysoká úroveň humoru a radosti v rodině;
- věrnost nikoli jako obecný morální princip, ale jako vědomá osobní volba;
- afiliativní postoj k druhým, k sociálnímu okolí (Skynner in Sobotková, 2001).

Matoušek (2003) na téma interakce v rodině zdůrazňuje, že rodina může dobře fungovat jen tehdy, když není porušena mezigenerační hranice. Zdůrazňuje nebezpečí uzavírání nezdravých koalic mezi rodiči a dětmi při řešení konfliktu. Matoušek dále: „Má-li být rodina funkční, musí být hranice všech subsystémů jasné a za jasných podmínek překročitelné. Nefunkční hranice je charakterizována buď jako difuzní (nejasná), či jako rigidní (nepropustná)“ (Matoušek, 2003, s. 83). Znovu Matoušek a Pazlarová: „Hranice má pro daný subsystém a danou situaci optimální míru propustnosti. Když je její propustnost příliš vysoká, subsystémy jsou ve stavu zapletení (enmashed), když je naopak hranice příliš nepropustná, subsystémy jsou ve stavu odpojení, distance (disengagement)“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 28). „Funkční rodina by měla mít jasně vymezené hranice, které jednotliví členové respektují“ (Sobotková, 2001, s. 33). „Rodiny se zanedbávanými dětmi jsou popisovány jako „chaotické“ a „nepředpověditelné“. Někdy je obtížné zjistit, kdo vůbec do rodinné domácnosti patří, což komplikuje práci s těmito rodinami. Je u nich časté „odpojení“ od příbuzných i od místního společenství“ (Polansky in Matoušek, Pazlarová, 2010,

s. 143). Pro rodinné fungování jsou důležité jasné kompetence, ale také vzájemný respekt a spolupráce jednotlivých částí rodinného systému.

Matoušek (2003) dále seznamuje se systémem Riskina a Faunceové, který používá následující kategorie pro zkoumání rodinné interakce:

- jasnost, čili nakolik je promluva jasná nebo vágní;
- téma, čili jak navazuje téma následující promluvy na promluvu předchozí, jak případná změna tématu odpovídá kontextu a jak násilně jedna osoba vstupuje do tématu jiné osobě;
- svěřování, a to jak svěřování mluvčího, tak svěřování vyžadovaného mluvčím, případně se skóruje i odmítnutí vyžadovaného svěřování;
- souhlas, v dimenzi jednoznačný – nejednoznačný;
- vzájemné vztahy, obvykle ve třech polohách: negativní, neutrální, pozitivní.

Z těchto kategorií je možno odvodit, které varianty jednotlivých proměnných charakterizují funkční rodinu a které mohou být naopak příznaky nefunkčnosti rodiny.

Na jiném místě Matoušek uvádí, že „*hlavním měřítkem funkčnosti rodiny je emoční spokojenost manželů a emoční uspokojení dětí*“ (Matoušek, 2003, s. 47).

Zdravé rodinné fungování a s tím související kvalitní vztahy mezi členy rodiny a příznivá rodinná atmosféra nejsou samozřejmostí, ale vytvářejí se každodenním sžíváním rodiny, často pod vlivem zkušeností, které si rodiče přinášejí z původní rodiny. „*Vztahy se musí vědomě pěstovat*“ (Vymětal, 1994, s. 44). „*Funkční rodina si musí udržet alespoň nějaké společné činnosti ve volném čase, jichž se účastní všichni nebo alespoň někteří členové rodiny. Otázka „Jak trávíte víkendy?“ je nejrychlejší cestou ke zjištění funkčnosti rodiny*“ (Matoušek, 2003, s. 70).

Plaňava (1998) uvádí základní charakteristiky rodin a k nim přiřazuje znaky funkčního soužití:

- intimita a osobní autonomie – jsou přítomny obě tyto charakteristiky, a to ve vyvažované poloze; individuální rozdíly mezi členy rodiny jsou akceptovány i posilovány; v povědomí všech najdeme přesvědčení, že spokojenost i nespokojenost jednoho je úzce spojena s /ne/spokojeností ostatních, pozitivní celková emoční bilance; vědomí sounáležitosti a solidarita; časté dotekové kontakty,
- struktura, kompetence, role a očekávání – jasná, akceptovaná, přehledná, ale také flexibilní struktura; základní osou soužití je kooperativní aliance mezi rodiči-manželi;

jasná generační hranice; oba rodiče shodně nebo slučitelně vnímají a hodnotí své děti a oba mají od dětí shodná či slučitelná očekávání; jednotlivé role, a s nimi spojená očekávání jsou pro každého člena čitelné, přehledné a jasné; rolová očekávání jsou schopná proměn,

- hodnotové orientace – rodiče mají slučitelné, vzájemně akceptované nebo alespoň respektované životní hodnotové orientace; samotné soužití v rodině je pro členy rodiny na vysokém stupni žebříčku životních hodnot; rodiče se dokáží vyrovnat s růstem a osamostatňováním dětí,
- dynamika a krize – rodiče dokáží oddělit manželskou krizi od rodičovství, dokáží i v období problémů zajišťovat běžný chod rodiny a kooperovat spolu jako rodiče při výchově a péči o děti.

Jednou z významných předpokladů zdravého rodinného fungování je také rodinná resilience, tj. odolnost. „*Za resilientní rodiny jsou považovány takové rodiny, které vycházejí z různých krizí a těžkostí celkově posíleny a plně uspokojují potřeby všech svých členů...*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 276). Matoušek a Pazlarová (2010) připomínají v této souvislosti Australský systém hodnocení silných stránek rodiny, zaměřený na popis fungování rodiny jako celku. Tento systém obsahuje soubory otázek hodnotících: ▪ vzájemnost, ▪ společné činnosti, ▪ cítění, ▪ podporu, ▪ komunikaci, ▪ přijímání, ▪ angažovanost, ▪ nezdolnost (Barnes, Rowe in Matoušek, Pazlarová, 2010).

2.3 Základní funkce rodiny

Pro fungování společnosti i v zájmu každého jednotlivce rodina plní současně několik základních funkcí. „*Rodina plní v lidské společnosti řadu biologických, ekonomických, sociálních i psychologických funkcí*“ (Vágnerová, 2000, s. 317). „*Dlouhodobé zvýraznění jedné funkce nad druhými vyvolává v rodinném soužití poruchu a může vést až k rozpadu rodiny*“ (Vymětal, 1994, s. 43).

1. **Biologická funkce** rodiny souvisí s přirozeným partnerským a rodičovským chováním každého jedince a naplňuje současně obecné zájmy spojené s reprodukcí společnosti. „*Mít stálého partnera a mít děti jsou přední hodnoty lidského života*“ (Matoušek, 2003, s. 10). Matoušek (2003) zdůrazňuje, že při práci s rodinou by neměla být přehlížena biologická zakotvenost rodičovského i partnerského chování ani rozdíly ve vrozené výbavě mužů a žen. Ve svém díle Matoušek a Pazlarová (2010) dokládají, že člověk potřebuje žít v pospolitosti, přičemž přednostní formou této pospolitosti je

pro děti i pro dospělé rodina. „*Jinak řečeno: v našich genech je zakódována možnost jednat tak, aby život lidského rodu byl zabezpečen, zajištěn. Nebo ještě trochu jinak: ke sdružování lidského jedince nejprve do dvojic opačného pohlaví a poté do rodin jsme geneticky-někdo více jiný méně-vybavení*“ (Plaňava, 1998, s. 20).

2. **Ekonomická funkce** rodiny představuje zajišťování jejího přiměřeného hmotného zabezpečení. „*Prostředky obživy jsou v rodině přerozdělovány tak, aby ti, kteří je z nějakého důvodu obstarávat nemohou, z nich měli také užitek*“ (Matoušek, 2003, s. 9). „*Nejvýhodnější z hlediska ekonomického zajištění rodiny a dětí je tradiční model manželství či partnerství obou rodičů*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 83). Jiné formy rodinného soužití mohou být v naplňování této funkce znevýhodněné (například rodina s jedním rodičem).

3. **Ochranná funkce** (zaopatřovací, pečovatelská) zahrnuje péči rodiny o zabezpečení základních životních potřeb všem jejím členům, tj. zejména potřeb biologických, hygienických, zdravotních. Představuje samozřejmě především péči o děti, ale také péči o nemocné členy rodiny a péči ve stáří. „*Rodinné závazky péče o druhé představují hodnotu, která by neměla ztratit na významu; v rodinné terapii se snažíme je podpořit*“ (Gjuričová, Kubička, 2009, s. 73).

4. **Socializačně-výchovná funkce** rodiny je významná především pro osobnostní rozvoj dítěte, dítě v rodině získává dovednosti potřebné pro jeho budoucí život ve společnosti. Rodina je přirozeným výchovným prostředím a tím se liší od jiných výchovných institucí. Rodina „*dětem dává osobnostní základ pro celý další život, protože se zde učí sociálními vzorci a způsobům reagování, učí se rozlišovat, co je dobré a co špatné, co se musí, má, může a nesmí*“ (Vymětal, 1994, s. 48). „*Rodina předává dítěti významné modely chování. Dává mu nejen možnost je od počátku života vnímat a pozorovat, ale také si je prakticky zkusit v přátelském prostředí domova. Zde může být dítě opravováno a vedeno k lepšímu pochopení a výkonům*“ (Šulová, 2006, s. 6). „*Rodina je prvním a dosti závazným modelem společnosti, s jakým se dítě setkává. Předurčuje jeho osobní vývoj, jeho vztahy k jiným skupinám lidí. Rodina dítě orientuje na určité hodnoty, vystavuje ho určitým konfliktům, poskytuje mu určitý typ podpory. Tímto způsobem osobitě zabarvuje to nejpodstatnější, co dítěti předává – sociální dovednosti, bez kterých se ono v dospělosti neobejde. V tomto smyslu mluvíme o socializační funkci rodiny*“ (Matoušek, 2003, s. 9). Výchovnou funkci plní rodina nejintenzivněji vůči nejmladším dětem do období jejich nástupu do mateřské a následně

do základní školy. „Svou výchovnou funkci si dnes rodina podržela jen vůči nejmenším dětem. V ní se zdá nezastupitelná“ (Matoušek, 2003, s. 34). Je nezbytné podotknout, že rodina není pouze místem, kde se rozvíjí osobnost dítěte, ale kde se také „vychovává“ a mění osobnost rodiče, a to právě zkušeností, novými city, které mu přináší péče o dítě. Také mladší generace vede a vychovává generaci starší k lepší orientaci v moderním světě, k využívání moderních technologií apod.

5. **Emocionální funkce** rodiny činí rodinu nezastupitelnou společenskou institucí. Jestliže připustíme, že ostatní funkce rodiny dokáže společnost jako celek alespoň částečně nahradit nebo doplnit, v naplňování funkce emocionální a s ní souvisejícím uspokojováním všech základních psychických potřeb člověka, zejména dítěte, má rodina nezastupitelné místo. Poskytuje mu pocit bezpečí, jistoty, zázemí, vědomí sounáležitosti i akceptace. Emocionální funkce úzce souvisí s funkcí výchovnou. Právě citová angažovanost při výchově je jedním z předpokladů úspěšné výchovy. „Bez osobního, vysoce angažovaného zaujetí rodičů na osudu dětí by se děti vychovat nedaly. Stálá přítomnost vysoce citově angažovaných rodičů je dnes považována za nepostradatelnou podmínku zdravého duševního i tělesného vývoje dítěte. Další takovou podmínkou je bezpečí domova jako stabilního a chráněného prostředí. Obojí může dítěti poskytnout jen rodina, a to nezastupitelně“ (Matoušek, 2003, s. 9).

6. **Kulturní a rekreační funkce** rodiny souvisí s trávením volného času rodin, s předáváním kulturních hodnot i s odpočinkem členů rodiny. Je nepopiratelné, že způsoby trávení volného času se v posledních letech změnily. Ubývá času, kdy rodina tráví volný čas společně, což posiluje dezintegraci rodiny. Význam rodiny ale vzrůstá pro odpočinek a odreagování jejích členů od chaotického, často neosobního a ve zrychleném tempu plynoucího vnějšího světa. Rodina je pak známým prostorem, místem kam se člověk vrací, kam se může uchýlit. „Nová doba posílila význam rodiny jako útočiště před veřejným světem. Rodina je víc než jindy protiváhou prostoru veřejného – rodina dává možnost jiného než konzumního postoje“ (Matoušek, 2003, s. 34).

Takto vymezené funkce rodiny se v praktickém životě projevují ve vzájemných souvislostech: podporují se nebo naopak selhání jedné z funkcí se negativně projevují v naplňování funkcí dalších. To je vhodné mít na paměti při práci s rodinou, při vytváření podmínek pro vznik a rozvoj funkčních rodin i při podpoře rodiny, která

v naplňování některé z funkcí selhává. Také v tomto ohledu je třeba rodinu vnímat jako systém.

Každá doba a v ní různé společnosti měly různé normy pro charakteristiku optimálního stavu té které oblasti rodinného života a jejího fungování. I dnešní doba se potýká s problémem nastavení normy pro fungování rodiny, respektive pro definování pojmu „normální rodina“. *„Jednotná představa o podobě dobré rodiny v dnešní době neexistuje, je předmětem často konfliktního diskurzu, který se odehrává nejen ve společnosti jako celku, ale také v každé jednotlivé rodině“* (Gjuričová, Kubička, 2009, s. 47).

Plaňava k otázce funkcí rodiny uvedl: *„Utvořit, udržovat i uhájit relativně bezpečný, stabilní prostor a prostředí pro sdílení, reprodukci a produkci života lidí – tak je možné obecně charakterizovat poslání, můžeme též říct základní funkce systému zvaného rodina. Zajisté je to poslání náročné, rozporné a leckdy nenaplňované“* (Plaňava, 1998, s. 16).

Dnešní společnost je v mnohém schopna nahradit tradiční funkce rodiny. *„Původní komplex funkcí rodiny se tenčí – některé z nich postupně slábnou, i když úplně nemizí; od konce 19. století v Evropě některé z jejích tradičních funkcí začal přebírat vznikající sociální stát. V současnosti má v západní civilizaci rodina zejména tyto funkce:*

- *podporování socializace – vychovávání dětí,*
- *vztahovou podporu dospělých lidí,*
- *ekonomickou podporu všech členů* (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 14).

2.4 Funkčnost rodiny

Zásadní pro hodnocení rodiny (jak z hlediska potřeb společnosti, tak z hlediska potřeb jednotlivých členů rodiny) je, do jaké míry plní rodina své základní funkce. Dunovský sestavil tzv. Dotazník funkčnosti rodiny, který obsahuje tato kritéria:

- složení rodiny – úplná, neúplná, doplněná nevlastním rodičem, „družská“ a náhradní;
- stabilita rodiny – pevná, narušená, rozvrácená;
- sociálně-ekonomická situace – velmi dobrá, dobrá, uspokojivá, špatná, velmi špatná;
- osobnost rodičů – vyrovnaná s dobrou společenskou adaptací, nevyrovnaná s problémy, patologická;

- sourozenci – dítě má alespoň jednoho sourozence, dítě je jedináček, sourozenci jsou postižení nebo žijí mimo rodinu;
- stav a vývoj dítěte – odpovídá normě, vážněji narušený, těžce narušený;
- zájem rodičů o dítě – opravdový, formální, nedostatečný, nezájem či nenávistný vztah;
- péče rodičů o dítě – velmi dobrá, uspokojivá, dostatečná, špatná, nedostatečná či traumatizující.

Bodováním a následným sčítáním trestných bodů jsou rodiny zařazovány k typu rodiny (Dunovský in Matoušek, Pazlarová, 2010).

Dunovského typologie pro hodnocení funkčnosti rodiny rozlišuje rodinu:

- funkční** – přiměřeně plní všechny své funkce,
- problémovou** – dochází občas k poruchám v plnění jedné nebo několika funkcí, které ale nenarušují vážněji život rodiny a zejména vývoj dítěte,
- dysfunkční** – dochází k vážným poruchám, vnitřnímu rozkladu rodiny, narušení socializačního procesu dítěte,
- afunkční** – rodina neplní své základní funkce a ohrožuje vývoj dítěte (Dunovský in Matoušek, Pazlarová, 2010).

V současné době se často užívá také označení pro rodinu:

- klinická rodina** – jejím fungováním se z nějakého důvodu zabývají profesionálové,
- neklinická rodina**

Dalším užívaným označením je výraz **mnohoproblémová rodina**. „*Tato rodina má vážné těžkosti ve více sférách svého fungování, jako je bydlení, finance, výchova dětí, partnerské vztahy, vztahy k členům širší rodiny, vztahy k institucím, konflikty se zákonem, nemoci, závislosti...*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 18).

„*Dostatečně dobře fungující rodina je ideál, k němuž má směřovat podpora rodiny*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 18). „*Fungovat znamená být v náležité činnosti, být schopen dobrého chodu, čímž se vyjadřuje i to, že jde o něco žádoucího, umožňujícího plnit určité úkoly či poslání uvažovaného systému, v našem případě rodiny a manželství*“ (Plaňava, 1998, s. 152).

Nároky na fungování rodiny se mění v souladu s vývojem rodiny. „*Rodina se stejně jako jednotlivec vyvíjí*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 38). „*Má-li rodina fungovat, musí se vyvíjet podobně jako jednotlivci*“ (Matoušek, Pazlarová 2010, s. 39).

„...obdobně jako musí jedinec v každé etapě svého vývoje leccos zvládnout, potřebuje tak činit i rodina jako celek...“ (Plaňava, 1998, s. 79).

Funkčnost rodiny lze posuzovat ve vztahu ke všem členům rodiny. Tato práce je ale zaměřena na souvislosti mezi naplňováním funkcí rodiny a vývojem dítěte. Pro zdravý vývoj dítěte a pro jeho socializaci je podstatné, aby byly naplněny základní potřeby dítěte. V mnoha směrech se jejich ideální naplňování váže právě na prostředí rodiny.

3. Vývoj dítěte v prostředí rodiny

Rodina je prvním sociálním prostředím, se kterým se dítě setkává od počátku svého života a ve kterém tráví většinu svého dětství. *První sociální prostředí, do kterého dítě přichází, je rodina* (Bakošová, 2011, s. 110). Matoušek a Pazlarová (2010) konstatují, že děti jsou neoddelitelnou součástí rodiny a současně jsou většinou i jejími nejkřehčími členy. Rodina je zásadním vnějším faktorem ovlivňujícím individuální vývoj dítěte. *„Prostředí (soubor vnějších podmínek) začíná pro dítě rodinou“* (Čáp, 1996, s. 40).

Rodina je přirozeným prostředím pro život a formování osobnosti dítěte, ale současně může být také zdrojem rizik působících na osobnost dítěte a limitujících možnosti jeho socializace i kvalitu jeho života, aktuálně i ve směru do budoucnosti. O rodině platí to, co obecně o vlivu prostředí uvádí Kraus (2008): může člověka podpořit nebo být překážkou, přímo ho formovat, motivovat ho. *„Z mnoha výzkumů i praktických zkušeností vyplývá, že rodina působí velmi silně na vývoj a formování osobnosti dítěte vcelku i jejích jednotlivých subsystémů“* (Čáp, 1996, s. 43). *Rodina byla, je a bude tou institucí, která se významnou měrou podílí na utváření osobnosti* (Bakošová, 2011, s. 79). *„Dítě je výrazným produktem rodiny“* (Helus, 2007, s. 135).

3.1 Osobnost dítěte

Dítě se osobností nerodí, ale stává se jí v průběhu svého života. Základy osobnosti jedince jsou položeny okolo třetího roku jeho věku. Osobnost dítěte se pak dále vyvíjí. Vývoj osobnosti dítěte můžeme charakterizovat jako proces změn v průběhu času, a to změn kvantitativních i kvalitativních. Zahrnuje vývoj fyzický, psychický i sociální. *„Základním východiskem uvažování o vývoji osobnosti dítěte musí být, že jde o vývoj bytosti v jejím celistvém uspořádání – vzájemně se prostupují vývoj tělesný s vývojem psychickým; vyvíjí se sociální začleňování, vztah k druhým lidem i k sobě samému“* (Helus in Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 135).

Vágnerová (2000) charakterizuje duševní vývoj osobnosti jako proces postupných změn psychických vlastností a integrace osobnosti, který probíhá pod vlivem vrozených dispozic a současně pod vlivem podmínek prostředí.

Čáp (1996) spojuje vývoj osobnosti se dvěma navzájem spjatými aspekty: se zráním osobnosti (především pod vlivem dědičnosti) a se vzájemným působením jedince a prostředí. „*Teprve jejich jednota vytváří vývoj osobnosti*“ (Čáp, 1996, s. 10). Čáp (1996) užívá vedle termínu učení termín „činnosti“, ve kterých se uskutečňuje vzájemné působení jedince s prostředím. Pojem činnosti chápe jako širší než pojem chování. „*Činnost zahrnuje vnější chování i vnitřní prožívání... V činnostech se člověk projevuje a zároveň formuje, rozvíjí, nebo naopak deformuje*“ (Čáp, 1996, s. 11).

Vágnerová (2000) ke vztahu dědičnosti a vlivů vnějšího prostředí uvádí, že pro úspěšný vývoj je třeba, aby dědičné předpoklady i vlivy prostředí byly v normě a aby zrání a učení působilo ve vzájemném souladu i časové shodě. Jestliže tomu tak není, může dojít ke vzniku odchylek různé závažnosti. Dodává dále, že podíl dědičnosti a vlivu prostředí na vzniku určité psychické odchylky bývá různý, v závislosti na povaze této vlastnosti. Interakce vrozených dispozic a vnějších vlivů prostředí je dle Vágnerové vždy individuálně variabilní, na různé lidi může stejné prostředí působit odlišně.

Čáp (1996) uvádí, že na dědičnosti jsou z psychických vlastností osobnosti nejvíce závislé intelektové schopnosti a vlastnosti temperamentové. U charakteru není závislost na dědičnosti prokázána. Rysy osobnosti jsou výslednicí složky temperamentové i charakterové a v průměru jsou závislé spíše na prostředí. Svou roli hraje také reakce společenského prostředí na případnou odlišnost jedince, a jak se podle toho formuje jedincův názor na sebe sama, jeho sebehodnocení. „*Dítě od narození s pravidelným biorytmem, mírnou intenzitou reakcí, převážně dobrou náladou, přizpůsobivé vyvolává u matky i dalších dospělých přívětivé chování, které opět podporuje uvedené projevy dítěte a příznivý vývoj osobnosti. Naopak dítě, které má od narození problémy v usínání a příjmu potravy, s náladou převážně nelibou, nepřízpůsobivé, vyvolává u matky a ostatních dospělých podrážděné až agresivní chování, což opět zesiluje uvedené projevy dítěte a jeho nepříznivý vývoj*“ (Čáp, 1996, s. 61).

Vývoj osobnosti dítěte a člověka vůbec je kontinuální proces, kdy jednotlivé vývojové fáze na sebe navazují a případná odchylka na daném stupni vývoje může významně ovlivnit další vývojovou fázi. Délka jednotlivých vývojových fází a doba nástupu a zvládnutí další fáze v pořadí jsou individuálně rozdílné. Psychický vývoj

osobnosti dítěte, pokud jde o jednotlivé oblasti života, je spíše nerovnoměrný (Čáp, 1996).

„Rozvoj jakéhokoliv vyššího stupně může začít teprve tehdy, když ty předchozí byly beze zbytku vystavěny, event. nasyceny. To platí právě tak pro rozvoj senzomotoriky a myšlení, jako pro rozvoj citů a schopnosti vztahů“ (Prekopová, 2000, s. 62).

3.2 Základní vývojové etapy dítěte a jejich vybrané charakteristiky

„Každé dítě se rodí jako jedinečné individuum s docela svérázným způsobem růstu, i když zákonitá sekvence vývoje je obecně zachována, každé je jiné a má svérázné znaky, které lze sledovat od narození až do dospělosti“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 51). Dětství je vnímáno jako specifické vývojové údobí člověka, dítě má zvláštní potřeby, požadavky a mělo by mít i svá práva. Následující přehled obsahuje především takové charakteristiky jednotlivých etap vývoje dítěte, které se vztahují k jeho sociálnímu prostředí.

Novorozenecké období

Novorozené dítě je existenčně závislé na svých pečovateli, přičemž nejpřirozenější vazbu má bezprostředně po narození utvořenou ke své matce. Zdravý novorozenec má vyvinuty základní nepodmíněné reflexy umožňující jeho přizpůsobení na nové prostředí po narození a život v něm. Dítě také smyslově vnímá – vidí (i když zatím ne tak ostře), slyší, má dobře vyvinutý hmat, chuť i čich. *„Už v prvních dnech si dítě pamatuje obličej své matky“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 34). *„Preference vyššího ženského hlasu je již dobře známa a dnes se dokonce zdá, že čerstvě narozené dítě poznává a preferuje hlas své matky proti hlasu cizí ženy...“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 35), dítě nejtělejšího věku se uklidní dotykem matky, *„... nejpozději šest dní po porodu pozná dítě svoji matku čichem...“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 35). Novorozenec má schopnost učit se a zpracovávat informace z vnějšího prostředí. *„Zralý novorozenec je schopen se učit – hledá souvislosti v podmětovém okolí a získává z nich zkušenost“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 36). Langmeier a Krejčířová (2006) hovoří o protosociálním chování novorozence a o predispozici novorozeného dítěte k sociálnímu kontaktu s lidmi. *„Novorozenec je tedy „předladěn“ pro sociální interakci, a i když je zatím „sociálně naivní“ (chybí mu sociální zkušenost), jistě není*

„sociálně slepý“ (*nechybí mu smysl pro určité sociální signály*)“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 37).

Závislost novorozence na svých pečovateli předpokládá ale také naplnění dalších významných podmínek ve prospěch zdárného vývoje dítěte, kterými je především umění citlivě reagovat na potřeby dítěte a nerozdělovaná pozornost věnovaná dítěti, tj. „*synchronie pozornosti a afektu*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 39). „*Důležité je zjištění, že podobně jako je k sociálnímu dialogu „předladěno“ dítě, je určitým způsobem pro takto úspěšnou interakci vybavena i matka – a bezpochyby i otec*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 39). „*Zdá se tedy, že pro úspěšnou socializaci – začlenění dítěte do lidského společenství – je dobře ustavená časná interakční synchronie důležitější než jiné, nápadnější výchovné postupy a snáze postižitelné aspekty sociálního prostředí dítěte*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 40). Z řady různých důvodů může ale dojít v rámci interakce rodiče a dítěte k asynchronii. *Dítě získává k matce a brzy i k okolí důvěru. Součástí této důvěry je množství očekávání* (Ondrejko, 1998, s. 136).

Langmeier a Krejčířová docházejí k závěru: „*Má-li mít dítě v této první době svého postnatálního života optimální podmínky pro svůj vývoj, potřebuje k tomu od počátku osobu, která se mu věnuje s nerozdělenou pozorností a která se nechá vést svým potěšením a svou intuitivní empatií. Že je to nejspíše matka, vyplývá z toho, že je pro to předem biologicky i psychologicky připravena. Někteří soudí, že právě kontakt matky s jejím novorozeným dítětem už v prvních minutách, hodinách a dnech po narození je pro navození úspěšné interakce důležitý – mluví o tzv. kritické (senzitivní) mateřské periodě...*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 43).

Langmeier a Krejčířová (2006) ve svých pojednáních o interakci rodiče a dítěte uvádějí také význam kvality těchto interakcí, která je důležitá především pro kvalitu tohoto vztahu, ale také pro vývoj sebepojetí dítěte a souvisí se sociální kompetencí dítěte v předškolním věku. Kvalitní interakci pak spojují s kontingentní reaktivitou, tj. s okamžitou reakcí na projevy dítěte, s dostatečnou konzistencí péče, tj. stabilní péče reprezentující pro dítě srozumitelný a předvídatelný svět, se synchronizovaností interakcí a s emočním vyladěním. „*Opakované interakce jsou dítětem internalizovány do jeho vnitřního pojetí vztahů s významnými osobami i do pojetí sebe sama*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 45).

Kojenecké období

V kojeneckém období pokračuje zákonitý vývoj dítěte, tak jak dítě roste a dozrává jeho centrální nervová soustava. Vnější podmínky prostředí mohou jeho vývoj nejenom podněcovat, ale také brzdit nebo nepříznivě modifikovat. Dítě získává stále větší schopnost aktivně ovládat vnější věcné i sociální prostředí: rozvoj lokomoce, počátky hry, řeči, kognitivních schopností na úrovni senzomotorického myšlení.

V souladu s vývojovými změnami v oblasti chování a myšlení dítěte se rozvíjí i jeho sociální vztahy s okolím podněcujícím rovněž emoční vývoj. Kolem sedmého měsíce života navazuje dítě specifický vztah k jedné osobě. Odloučením dítěte od této osoby vzniká separační úzkost. Podobnou reakci dítěte může způsobit také psychologická nepřítomnost matky a její emoční nedostupnost. *„Ustavení specifického pouta k matce (nebo k jiné osobě, která o dítě pečuje) je jistě jedním z nejdůležitějších mezníků ve vývoji dítěte, neboť znamená první stupeň opravdového lidského vztahu vůbec. Stále však nejsou dostatečně prozkoumány některé okolnosti, které se týkají utváření takového vztahu“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 66). Některé výzkumy docházejí ke stanovisku, že děti si utvářejí více vztahů současně a že kvalita připoutání dítěte k různým lidem bývá různá (Lewis, Ainsworthová in Langmeier, Krejčířová, 2006).

Krátce po vytvoření specifické citové vazby k mateřské osobě vzniká u dítěte také strach z cizích osob. Oba tyto projevy jsou *„znakem normálního emočního vývoje dítěte“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 63).

Také Matějček opakovaně ve svých publikacích zmiňuje zákonitost, kdy se v období 7. až 8. měsíce života dítěte rozvíjí specifický citový vztah k mateřské osobě, na který navazuje specifický strach z cizích lidí. Takové chování potvrzuje, že již v tomto útlém věku má dítě utvořeny vztahy k osobám, které se o něho starají, jak užívá Matějček *„k jeho lidem“*. Vzájemnost se stává charakteristikou rodinných vztahů. Dítě potřebuje stabilitu a kontinuitu ve vztazích.

Rozvoj lokomoce je jednou ze souvislostí, které přinášejí další zkušenosti do života dítěte. Dítě se při nich dobrovolně vzdaluje od mateřské osoby. *„Zdá se tedy, že od samého počátku vztahy k lidem postupují ve dvou polárních procesech: Dítě navazuje vztahy, ale současně se stává samostatnější a nezávislejší; a dítě navazuje*

vztahy nejprve k nejbližším osobám, ale okruh sociálních kontaktů stále rozšiřuje“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 67).

Důležité je opět vzpomenout, že podstatná je rovněž kvalita časných interakcí dítěte s mateřskou osobou pro kvalitu vytvářejícího se citového pouta dítěte. Kvalitní interakce charakterizují dostatečná podnětnost, přehlednost a stabilita prostředí „*Je-li interakce dobře synchronizována a matka s dítětem dokáže sdílet všechny jeho pocity, pak má dítě příležitost, aby si k ní vytvořilo bezpečný typ připoutání*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 67).

„*Vazba a odpoutání podléhají hierarchicky uspořádanému zákonu vývoje. Teprve po úspěšné vazbě se můžeme odpoutat. Potřeba vazby je rozhodujícím způsobem nasyčována v prvních třech letech života dítěte a také tehdy se pozvolna mění v probouzející se potřebu odpoutat se. Duše pozvolna „přistává“ na zemi a postupně se rodí vlastní „já“.* První tři roky života jsou velmi důležité proto, že se zde tvoří základy pro celý další život. Dítě se tedy v tomto období musí cítit zvlášť chráněno a v bezpečí. Pod ochranou hnízda sbírá klíčové zkušenosti, které určují další vývoj jeho osobnosti“ (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 12).

Přes významné mezníky útlého dětského věku moderní dětská psychologie chápe vývoj dítěte jako více plastický. Výzkumy v této oblasti pokračují. „*Přesvědčení, že dítě musí mít příležitost navázat trvalý a nepřerušovaný vztah k matce právě v tomto období, má-li jeho osobní a sociální vývoj pokračovat dále uspokojivě, je založena na předpokladu tzv. kritického či senzitivního období dítěte.... I kdyby však opravdu existovala podobná kritická perioda u dítěte, nevíme zatím, jak dlouho trvá. Většina současných psychologů odmítá takto absolutně formulovanou definici kritické periody a věří, že období prvního roku života (popř. druhé poloviny tohoto roku) je sice důležité, neboť počáteční učení je jistě podstatné, ale současně není důvod domnívat se, že pozdější navázání osobních vztahů není možné nebo že je další vývoj nutně natrvalo a nenapravitelně poškozen*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 67). „*Z uvedených důvodů je přiměřené chápat kritické či senzitivní období spíše jako období relativně zvlášť příznivé pro rozvíjení určitého aspektu osobnosti, ne však jako období výlučné, jehož promeškání nutně, ve všech případech a v plné míře vede k nenapravitelným škodám ve vývoji*“ (Čáp, 1996, s. 74).

Batolecí období

Další vývojová etapa pokračuje především rozvojem motorických dovedností a rozvojem řeči a schopnosti dohovorit se vůbec. Dítě se stává autonomnějším, rozvíjí řadu sociálních dovedností, např. sebeobsahu, udržování čistoty. Jeho myšlení je symbolické.

Batole je stále značně závislé na matce, ale okruh jeho sociálních vztahů je rozšiřován, zejména uvnitř širšího rodinného prostředí. Dítě si utváří diferencované vztahy k matce, k otci, k sourozencům, prarodičům apod. Dítě se přirozeně aktivně s postupem věku vzdaluje od matky, aby poznávalo širší okolí. Pokud je ale odňato matce nuceně, prožívá úzkost. Dítě také lépe snáší odloučení od matky ve známém prostředí domova, než když vedle ztráty matky prožívá i ztrátu celého domácího prostředí. *„Trvá-li odloučení dítěte od rodiny delší dobu a není-li zajištěna potřebná náhrada, vzniká nebezpečí celkového opožďování psychomotorického vývoje a narušení základů osobnosti“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 81).

Životem v rodině si již batole vytváří svou roli v rodině, *„tj. jedná podle očekávání druhých a samo očekává určité odpovědi na své požadavky a projevy“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 82). Dítě vrůstá do rodiny a v souvislosti s postupujícím kognitivním vývojem začíná poznávat svou vlastní hodnotu.

Již v batolecím období dítě začíná navazovat vztahy s vrstevníky, rozvíjí svou paralelní hru a na konci tohoto vývojového období začíná mít dětská hra rysy spolupráce nebo také soupeření. Životem v rodině, navazováním vztahů se širším okolím, s vrstevníky je dán základ pro osvojení prosociálního chování dítěte.

Dítě rozvíjí své sebeuvědomování, které v batolecím období vrcholí projevy negativismu u většiny dětí neboli obdobím vzdoru. *„Patří zákonitě k vývoji dítěte, které usiluje o svou autonomii a naráží na překážky dané jeho nevyspělostí i hranicemi, jež mu musí nezbytně pokládati společenství dospělých“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 85). Pro zvládnutí období vzdoru ve prospěch dalšího zdravého psychického vývoje potřebuje dítě citlivý přístup vychovatelů respektující jak osobnost dítěte, jeho potřebu autonomie, ale také stanovení hranic a jasných pravidel podporujících rozvoj jeho seberegulace. Důležitým pravidlem je jednotné výchovné působení vychovatelů, pevné, ale citlivé vedení. *„Počátek skutečné socializace dítěte spadá přitom právě do období druhého roku jeho života, kdy je již schopno symbolicky reprezentovat vlastní akce*

i jejich důsledky a odhlédnout od celého konkrétního kontextu právě přítomného dění“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 85).

Předškolní období

Zdravé dítě se zdokonaluje v motorických, řečových dovednostech, rostou jeho poznatky o sobě samém i o okolním světě. Formují se vlastnosti osobnosti dítěte. Styl jeho myšlení je názorný, dítě uvažuje v celostních pojmech, myšlení je egocentrické. Zdravé dítě předškolního věku citlivě vnímá své okolí, žije svou přítomností, je sebestředné, vztahuje na sebe i dění ve své blízkosti. *„Dítě myslí tak, že vnímá. Svými smysly je spojeno se světem. Proto se považuje za střed svého světa a všechno, co prožívá, vztahuje magickým způsobem na sebe“* (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 17).

Předškolní období je často obdobím nástupu dítěte do mateřské školy. Přesto výchova v rodině zůstává základem pro vstup dítěte do širšího sociálního prostředí. *„Rodina zůstává i v předškolním období nejvýznamnějším prostředím, které zajišťuje primární socializaci dítěte, tj. uvádí je do společenství lidí“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 93). Rodina se podílí na rozvoji sociálních kontrol, schopnosti sebekontroly a svědomí. *„Uspokojivý vztah dítěte k rodičům je tedy hlavním předpokladem pevného svědomí – k jeho vývoji přispívá matka, která má vřelý vztah k dítěti, a otec, který dítě pozitivně akceptuje“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 96). Kontaktem se sourozenci, se širší rodinou, s vrstevníky dítě rozvíjí své sociální dovednosti. Vztah chlapce k otci a dívky k matce nabývá na významu pro osvojování si mužské nebo ženské role.

Emoce předškolního dítěte jsou spontánnější, výrazněji doprovázejí jeho projevy. Hlavní činností dítěte se stává hra. *„Každé zdravé dítě si hraje a hra je k jeho psychickému vývoji naprosto nezbytná“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 102). Langmeier a Krejčířová (2006) ve svém výkladu týkajícím se emočního vývoje předškolního dítěte objasňují vývoj sebepojetí a seberegulace: sebehodnocení dítěte charakterizují jako nestabilní, související s jistotou ve vztazích s rodiči; dítě se dokáže stále více ovládat, dokáže své pocity lépe vyjadřovat; rozvíjí se jeho schopnost porozumět vlastním pocitům i emočním projevům druhých lidí. *„Reakce rodičů na pocity dítěte jsou jedním z nejvýznamnějších prostředků socializace. Pro emoční vývoj dítěte je zvlášť důležitá schopnost emočního vyladění rodičů s dítětem, která je základem empatie a také pomáhá dítěti porozumět tomu, co je a co není sdělitelnou emoční zkušeností“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 96).

„Přes velké pokroky v sociálním chování je dítě předškolního věku stále nejvíce závislé na svých rodičích“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 100).

Mladší školní období

Nástup dítěte do školy zahajuje další etapu v životě dítěte. Přípravenost dítěte pro školní práci, tzv. školní zralost, je významnou podmínkou pro úspěšnost dítěte ve škole a poznamenává celý další vývoj jeho osobnosti. Langmeier a Krejčířová (2006) charakterizují toto období jako věk střízlivého realismu, který je základní charakteristikou způsobu uvažování a myšlení dítěte. Následuje další rozvoj hrubé i jemné motoriky, smyslového vnímání (stává se více cílevědomým), řeči, paměti.

Prostředí školy se stává dalším výchovným prostředím dítěte. Dítě se učí novým sociálním rolím. Dítě vstupuje do dalších sociálních vztahů, zlepšuje se jeho schopnost porozumění druhým i sobě samému, schopnost vůle a seberegulace. Uvědomělejší se stává sebepojetí a sebehodnocení. *„Škola může v tomto směru rozhodující měrou ovlivnit to, co rodiče dříve začali“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 139).*

Prostředí rodiny, rodičovské vzory, společné činnosti v rodině, uznání od rodičů si stále ponechávají svou důležitost pro rozvoj osobnosti dítěte a způsobů jeho chování. Langmeier a Krejčířová (2006) vysvětlují dvě možné teorie vlivu rodičů na sebehodnocení dítěte: zrcadlová teorie je založená na tom, jak rodiče ukazují dítěti jeho hodnotu tím, jak si ho váží nebo jak je podceňují; teorie modelu postavená na vzoru rodičů, podle kterých dítě modeluje samo sebe. Nedostatečné sebehodnocení může vyvolat pocity méněcennosti. *„Pocit méněcennosti bývá vždycky nebezpečný, protože dítě duševně mrzačí“ (Prchal, 1988, s. 23).*

Nové zkušenosti mohou zvyšovat odolnost dítěte vůči zátěži, schopnost adaptability. Dítě je ale stále citlivé na změny. Konkrétní sociální zkušenosti dítěte se odrážejí v jeho emočním vývoji. Rozvoj sociálních kontrol a hodnotové orientace je stále podporován zvnějšku. V závislosti na dalším kognitivním vývoji se ale morálka dítěte stává autonomní, bez ohledu na autoritu dospělého. Jedním z faktorů vývoje dítěte zůstává kvalita osobnosti vychovatelů a kvalita vzájemných vztahů.

Podstatnou vývojovou změnou v sociální oblasti je okolo devátého roku věku dítěte osvojení specifického chování vůči malým dětem a vytváření pohlavní identity dítěte. Vedle školní práce zůstává pro zdravý vývoj osobnosti dítěte nezbytnou také dětská hra.

„Některé novější výzkumy...však nasvědčují tomu, že záměrné výchovné techniky nejsou pro vývoj mravního jednání dítěte tak rozhodující jako skutečný, každodenní, ustavičně se opakující, bezděčný, ale opravdu autentický způsob interakce mezi všemi členy rodiny. Tam, kde si lidé v rodině mohou volně a bez zábrán sdělovat každý své pocity a svá přání („skutečná vzájemnost“ - L.C.Wynne), vyvíjí si dítě samo snáze autonomní morálku vyššího typu. Jinak řečeno, uvědomuje si, že samo způsobuje svými činy druhým dobro či zlo a že také oni mu mohou bezděčně nebo záměrně pomáhat či škodit, a tak snáze pochopí obecně mravní principy. Naproti tomu tam, kde se vzájemnost pocitů nevyvine a kde si žije každý sám podle svého (nedostatek vzájemnosti) nebo kde lidé jednají, jako by si rozuměli, ačkoliv jejich pocity jsou zcela odlišné („pseudo-vzájemnost“), vývoj morálního hodnocení ustrne na nižším heteronomním stupni“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 136).

Období dospívání

Do období dospívání v tomto pojetí zahrnují podle Langmeiera a Krejčířové (2006) období zhruba od jedenácti let, tj. období ve většině odborných prací rozdělované na období pubescence a období adolescence. Celá tato etapa vývoje dítěte přináší řadu tělesných, psychických a sociálních změn, které vnášejí do života dospívajícího dítěte řadu nejistot. Častou charakteristikou tohoto období je emoční labilita, citová rozkolísanost, nevyrovnanost, konfliktnost. *„Souhrnně lze pak zvláštnosti psychiky dospívajícího chápat jako více či méně nepodařené úsilí o přizpůsobení na biologické, psychické a sociální podmínky“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 148).*

Dospívající dítě rozvíjí dále své motorické, percepční, vyjadřovací schopnosti. Jeho kognitivní vývoj dosáhne vyššího stupně abstraktního myšlení, teprve dospívající chápe pojmy jako spravedlnost, pravda, právo apod. *„Nový způsob myšlení má významné následky pro postoj dospívajícího k celému světu a zejména k lidem“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 152).*

Proces socializace dospívajícího postupuje k postupnému uvolňování ze závislosti na rodičích a současně k navazování kvalitativně jiných vztahů k vrstevníkům. Langmeier a Krejčířová (2006) hovoří o procesu emancipace od rodiny. Potřeba postupného uvolňování se dospívajících od rodičů je doprovázena potřebou vedení a přiměřené kontroly ze strany rodičů a vychovatelů. *Socializace mládeže, jejímž následkem je v určitém období sociální expanze, je tedy v rodině dospívající mládeže spojená s významnými změnami. Tyto změny se týkají kvality vzájemných vztahů rodičů*

a dospívající mládeže, přičemž existující vztahy asymetrické závislosti jsou nahrazované novými vztahy, jako výsledek procesu uvolňování a osamostatňování mladých lidí od svých rodičů (Ondrejko, 1998, s. 136). Ale také: Toto uvolňování se od rodiny je ve více významech pouze částečné. Všechny výzkumy potvrzují, že význam rodičů v životě mladých lidí nadále přetrvává (Ondrejko, 1998, s. 133).

Dalším podstatným vývojovým úkolem dospívání je dosažení jasného pocitu vlastní identity, s čímž souvisí také opakované ujišťování se o své hodnotě a svého místa ve společnosti. V sebehodnocení se odráží především reakce druhých na ně samé i vlastní úvahy a výklady těchto reakcí. Podle Langmeiera a Krejčířové (2006) znamená úspěšná individuace dosažení psychické diferenciaci, tj. schopnosti vnímat sebe samého jako psychicky odlišného od svých rodičů i od vrstevníků, uvědomovat si a akceptovat omezení a chyby rodičů a přijímat za sebe odpovědnost a dosažení psychické nezávislosti, tj. schopnosti vnímat sebe sama jako jednatelku nezávisle na druhých i na jejich mínění bez nepřiměřených pocitů úzkosti nebo viny. Úspěšnou individuaci podporuje úspěšné připoutání k rodičovské osobě v dětství.

Rodiče a vychovatelé by měli poznat zákonitosti jednotlivých vývojových období, aby mohli dětem lépe porozumět a správně je vést. „*Pohled na vývoj osobnosti jako sled kvalitativně odlišných stadií je teoretickým základem pro lepší chápání druhých lidí, pro lepší sociální komunikaci a interakci, zvláště ve výchově*“ (Čáp, 1996, s. 68).

3.3 Význam rodiny pro dítě

Rodina plní významné funkce vůči společnosti a uspokojuje důležité potřeby všech svých členů. Významné a zcela nezastupitelné funkce plní ale především ve vztahu k dětem. Dobré rodinné vztahy a pokud možno stálé rodinné prostředí jsou předpokladem jejich zdravého vývoje. *Dobře fungující rodina zabezpečuje péči, výchovu a vzdělávání dětí (Bakošová, 2011, s. 80). Mezi základní charakteristiky zdravých vztahů patří zájem o dítě, pozornost, ohleduplnost, pochopení a především bezpodmínečná láska. „Jenom láskyplné rodinné prostředí a skutečná mateřská péče dávají dítěti potřebný pocit jistoty, a vytvářejí tak pro ně pravý domov“ (Prchal, 1988, s. 44). Matějček (1992) hovoří o psychologickém rodičovství, které staví nad rodičovství biologické – jde o vnitřní, citové přijetí dítěte, osobní vztah a soužití s ním.*

Rodina jako zdroj jistoty a bezpečí

Právě uspokojení potřeby jistoty a bezpečí od počátku života dítěte je pro jeho další zdravý vývoj podstatnou podmínkou a mateřská osoba plní v tomto ohledu nezastupitelnou roli. Dítě potřebuje být citově uspokojeno, cítit lásku blízké osoby, aby se samo naučilo vytvářet si vůči někomu dalšímu citové vazby. První citové vazby si dítě nejpřirozeněji vytváří k matce a následně k otci, kteří je chrání, dávají mu vědomí stálosti domova. Jsou to jeho lidé a dítě potřebuje jistotu ve vztazích k nim. Jistota dítěte se vytváří ve vzájemné interakci rodiče a dítěte, především každodenní, láskyplnou péčí rodiče reagujícího na potřeby dítěte, přičemž tento rodič je dítětem vnímán jako jedinečný a nezaměnitelný. Tato jistota dává dítěti pocit bezpečí. Dítě, které se cítí bezpečně, snadněji navazuje další vztahy, přijímá nové podněty z okolí, dobře v něm prospívá. *„Není-li si dítě jisto láskou svých rodičů, projeví se to v jeho vztahu k okolí. Bude nedůvěřivé, plaché, ztratí sebedůvěru a rozhodnost“* (Prchal, 1988, s. 31).

Nejpřirozeněji je onou mateřskou osobou právě biologická matka. Matějček ve svých publikacích objasňuje, že jí může být i jiná osoba, která se k dítěti mateřsky chová, tedy otec, nebo také náhradní matka. *„Vazba mezi matkou a dítětem je pro dítě prvním a nejdůležitějším vztahem v životě. Když se tuto primární vazbu nepodaří vybudovat, může to pro dítě znamenat, že bude mít po celý život potíže s navazováním blízkých vztahů“* (Archerová, 2001, s. 92). *„Každá rodina by měla dětem zajistit vědomí bezpečí a jistotu rodičovské lásky. Bez toho není možný zdravý rozvoj jejich citového života... Dítě potřebuje v rodině citově zakotvit, nemá-li vyrůst v povrchního, hrubého nebo dokonce asociálního jedince“* (Prchal, 1988, s. 20). *„Nikoliv tedy rozkoš a tlumení takových tělesných nepříjemností jako je hlad, ale pocit jistoty a tlumení takových duševních nepříjemností, jako je úzkost, jsou se vši pravděpodobností těmi rozhodujícími činiteli citového vztahu dítěte k jeho prvotním vychovatelům. Že tento citový vztah vytváří základ pro vztah dítěte k širšímu sociálnímu okolí a že tu jde o životní princip důvěry či nedůvěry v druhé lidi, jak jej má na mysli další velký americký psycholog Erik Erikson, je myslím dosti zřejmé“* (Matějček, 1994, s. 15). Citovou vázaností k mateřské osobě, která uspokojuje potřeby dítěte, získává dítě citovou jistotu, která je pro něho základem pro další osobnostní růst i pro pozdější postupné osamostatňování. *„Uspokojení potřeby po vztahu a bezpečí je předpokladem pro sebeuvědomění a pro uspokojení z toho plynoucí potřeby vůle, prosazení a osamostatnění“* (Prekopová, 2001, s. 12). Důvěrou v lidi získává dítě i tolik potřebnou

důvěru v sebe. Prožitkem citové vazby ke svým blízkým se polidšťuje – získává schopnost milovat. Drtilová a Koukolík (1994) užívají termín mapa bezpečí, se kterou přichází dítě na svět a je důležité, jak je mateřská péče srovnatelná s touto vrozenou mapou. Z mapy bezpečí pak s dalším vývojem vyrůstají další mapy citového života, které se projevují vztahy k ostatním členům rodiny, jiným lidem i vztahem k sobě samému.

Již od druhého a třetího roku života dítěte Matějček (1994) hovoří o rozvoji rodinné identity, tj. vědomí příslušnosti k širší rodině, a o utváření vědomí domova. Jde opět o prožitek jistoty ke svým lidem a ke známému prostředí, které dává dítěti odvahu k uvolnění vázanosti na prostředí rodiny a pro vstup do širšího sociálního prostředí a k utváření dalších blízkých vztahů – například ke svým vrstevníkům. Dítě tak může konat o to odvázněji, pokud si je vědomo svého místa v rodině, kam se může citově vrátit. *„Jinak děti, jsou-li ponechány samy sobě, ztrácejí brzy jistotu, zdravý optimismus a radostné životní vyhlídky“* (Prchal, 1988, s. 21).

I dospívající se lépe vyrovnávají s novými situacemi, které jim toto vývojové období přináší a jsou schopni se ještě více uvolnit z vázanosti na rodinu, pokud si jsou vědomi trvalého a bezpečného prostředí domova. *„Čím hlubší, jistější a méně konfliktní jsou vztahy, které dítě k rodičům navázalo, tím snáze probíhá i celý proces emancipace nutný pro osobní zrání. Ani v optimálních podmínkách není uvolňování dítěte z pout rodiny vždy snadné, tím obtížnější je při nepochopení rodičů pro tento vývojový úkol...Také empirické studie prokazují, že nejdůležitějším zdrojem sociální opory zůstávají pro dospívající jejich rodiče...“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 153).

Vágnerová (2001) uvádí, že primární zkušenost s citovým vztahem, fungujícím jako zdroj jistoty a bezpečí, představuje základ pro uspokojující rozvoj osobnosti dítěte, které jejím prostřednictvím získá:

- a) schopnost uchovat si pocit vnitřní jistoty a vyrovnanosti,
- b) schopnost navazovat a udržovat trvalejší a relativně spolehlivé vztahy s lidmi.

Rodina jako významný socializační činitel

Tak jak vyplývá z předchozího textu, je bezpečné připoutání k mateřské osobě také podmínkou formování sociálních kompetencí. *Charakter vztahové vazby v dětství v mnohém určuje i charakter dalších vztahů, které dítě potřebuje v průběhu svého života* (Bakošová, 2011, s. 112).

...matka představuje pro dítě nejen sebe, ale současně reprezentuje i celou strukturu rodiny (nejdříve pouze rodiny), ve které dítě vyrůstá a brzy i společnosti a kultury, do které dítě vrůstá... (Ondrejko, 1998, s. 125). „Rodiče vytvářejí pro děti první společenské prostředí. Děti se v něm učí soužití...Získávají přitom různé vzory chování...Děti si musí v rodinném prostředí zvyknout na určitou míru sebeomezování a sebeovládání“ (Prchal, 1988, s. 42). Rodina je významným faktorem v utváření sociálních kompetencí... (Bakošová, 2011, s. 110). „Rodinná konstelace má velký význam, protože rodina tvoří první vzorovou skupinu, v níž se dítě učí vytvářet své vztahy ke společnosti, k lidem. V rodině (zvláště početnější) se vyskytují základní typy vztahů, s nimiž se dítě v životě neustále setkává: vztahy rovnocennosti, podřízenosti a vedení, spolupráce a soutěžení, lásky a žárlivosti, rivality, altruismu i sobeckosti“ (Kohoutek, 2001, s. 113).

Helus (1999) k problematice socializace v rodině uvádí: „Význam rodiny pro socializaci dítěte (ale také dospívajícího) je klíčový, svým způsobem ojedinělý, prakticky nezastupitelný“ (Helus, 1999, s. 98). Vyjmenovává potřeby, jejichž uspokojení v rodině je rozhodující pro další sociální začleňování dítěte: ▪ potřeba být druhým člověkem akceptován, tj. přijímán bez výhrad, ▪ potřeba být milován a moci milovat se všemi k tomu patřícími projevy něhy, obdivu, úcty, ▪ potřeba vcítovat se do druhého a vědět, že on se vcítuje do mne, identifikovat se s druhým a vědět, že on se identifikuje se mnou, a to bez obav, že se to nějak proti mně obrátí, tedy bez úzkosti, ▪ potřeba mít jistotu nezpochybnitelné vzájemnosti, spjatosti společným domovem.

Funkční rodina je předpokladem funkční socializace. Helus (2007) pozitivní pól vyústění funkční socializace spatřuje v personalizovaném jedinci, tj. jedinec, který je autonomní, ale také sociálně integrován.

Rodina jako významný výchovný činitel

V ranném období života dítěte se stává rodina jeho hlavním výchovným prostředím. V prvních třech letech života dítěte se utvářejí základy jeho osobnosti, navíc je dítě v tomto věku nejzranitelnější a nejovlivnitelnější. Rodina „dětem dává osobnostní základ pro celý další život, protože se zde učí sociálním vzorcům a způsobům reagování, učí se rozlišovat, co je dobré a co špatné, co se musí, má, může a nesmí“ (Vymětal, 1994, s. 48). Za nejvhodnější období pro utváření cílových záměrů výchovy je období dětství a mládí. Dětství je životním obdobím, ve kterém se klade

základ osobnosti. Zároveň je zdrojem lidské síly, inspirace, ale i obdobím ztrát, křivd a ohrožení (Bakošová, 2011, s. 53).

V rodině má své místo výchova záměrná, cílevědomá, ale spolu s ní vždy na dítě působí výchova spontánní. Dítě je v rodině vychováváno každým okamžikem, každou situací, do které se dostane, aniž by si to její strůjci vždy uvědomovali, a v tom tkví základ přirozenosti výchovy v rodině. *„Charakter dítěte, jeho chování, myšlení a cítění, to všechno bývá zpravidla odrazem rodinného prostředí, toho, co dítě prožívá, co denně vidí a slyší, čeho je svědkem“* (Prchal, 1988, s. 18). *„...osobnost dítěte se utváří patrně mnohem více tím, co rodiče stále dělají a jak se k němu i k ostatním členům rodiny chovají, než tím, co mu daleko méně často přikazují a zakazují a čemu je záměrně učí“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 263). Časná interakce rodiče s dítětem, jejich společné soužití, vede k porozumění, které se stává cenným výchovným prostředkem. *„Funkční rodina s kladným emočním vztahem rodičů k dítěti a s trvalou láskyplnou péčí o ně podporuje rozvíjení emočních a charakterových aspektů osobnosti dítěti i jeho schopností“* (Čáp, 1996, s. 44). Rodinné prostředí má zároveň největší předpoklady pro individuální přístup ke každému dítěti. *„Vychovávat dítě znamená především respektovat jeho dětskou osobnost se všemi jejími zvláštnostmi a bezpodmínečně ho milovat“* (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 6).

Těžiště rodinné výchovy tkví v oblasti citové. *„Před koncem prvního roku už dítě také dobře rozumí pochvale a pokárání, což jsou a v jeho výchově nadále budou dva mocné prostředky. Aby však pochvala měla nějaký účinek, musí přicházet od někoho, ke komu má dítě už určitý citový vztah nebo koho aspoň neutrálně přijímá. A stejně tak je tomu s jakýmkoliv „trestem“. Záleží na tom, kdo jej dítěti ukládá, kdo se to na dítě zamračil, kde se rozzlobil, kdo neschvaluje jeho počínání, neboť – pamatujme! – v každém takovém trestu je dáváno dítěti na vědomí, že onen citový vztah důvěry, lásky a bezpečí mezi ním a „jeho“ dospělým člověkem byl nějak narušen či oslaben tím, co udělalo nebo jen chtělo udělat. Dítě prožívá pocit viny. (Ten, jak je nám teď zajisté jasné, se nemůže dobře vytvořit dříve, než se vytvořil specifický citový vztah k primárním vychovatelům“* (Matějček, 1996, s. 32). Citová vázanost podporuje respektování rodičovské autority při výchově.

Právě pokud jde o citovou výchovu dítěte, je rodina jako výchovná instituce naprosto nezastupitelná. Citovost a citlivost člověka má svůj základ opět v ranném dětství a v prvotním vztahu dítěte k mateřské osobě a ve vzoru prvotních vychovatelů.

„K citovosti a citlivosti vychováváme nejvíce dítě tehdy, když se sami chováme citově a citlivě, což znamená také bezprostředně a upřímně“ (Matějček, 1996, s. 91).

„Od starověku až do současnosti bylo podniknuto mnoho pokusů vychovávat děti v jiném než v rodinném prostředí, tyto pokusy ukázaly nenahraditelnost rodiny“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 14).

Rodina se podílí na budování identity dítěte

Život v rodině je významným prostředkem budování identity dítěte, tj. vědomí vlastního „já“, své společenské hodnoty, svých schopností a možností postavených na sebedůvěře, sebejistotě a projevujících se v sebehodnocení jedince.

Dítě se v rodině učí

Přirozenou vlastností zdravého dítěte je také jeho zvědavost, touha a potřeba učit se. Potřebuje podnětné prostředí a v podnětech určitý smysl a řád. Nejpřirozenější a nejsnadnější formou učení je pro dítě v předškolním věku učení napodobou. Dítě napodobuje chování těch osob, které jsou mu nejbližší. *„Má to dokonce odborný název – biologické zrcadlo“ (Matějček, 1996, s. 26).* Takové učení, které je založeno na citovém prožitku (navíc pokud je spojeno s pochvalou a povzbuzením), je účinnější než záměrné působení vychovatelů. *„Příklad může víc než celá výchova“ (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 21).* V ranném dětství je podstatná stálost osob, které o dítě pečují a které pak dítě napodobuje. Pokud by se jeho vychovatelé často střídali, bylo by vystaveno řadě roztržštěných, různorodých příkladů, které by nedokázalo utřídit. Samozřejmě i zde platí, že lépe se dítě učí, když se cítí jistě a v bezpečí. Významným vzorem zůstávají pro dítě až do období puberty. *„Předtím, než je dítě v době puberty schopno činit vlastní rozhodnutí, je odkázáno na vzor“ (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 24).*

Dítě životem v rodině rozvíjí své smysly, trénuje pozornost, myšlení, verbální i neverbální komunikaci, učí se navazovat vztahy- i mezigenerační, učí se sociálními rolím, společenským normám i společenským návykům. Učí se dodržovat pravidla. *„Rodina předává dítěti významné modely chování. Dává mu nejen možnost je od počátku života vnímat a pozorovat, ale také si je prakticky zkoušet v přátelském prostředí domova. Zde může být dítě opravováno a vedeno k lepšímu pochopení a výkonům“ (Šulová, 2006, s. 6).* *„Rodina skýtá dítěti již od nejútlejšího věku akční*

prostor pro jeho aktivní projev, činnou seberealizaci, součinnost s druhými“ (Helus, 2007, s. 150).

Dítě se v láskyplném prostředí rodiny učí také překonávat krize a zklamání. *„Asi od sedmého měsíce může dítě snášet drobná zklamání, probouzí se v něm představivost a začíná cíleně jednat... Ani tyto krize by malé dítě nemělo prožívat samo, natož ty větší. Nemá možnost si pomoci. Kdybychom na dítě nereagovali, cítilo by se bezmocné, nepochopené a nemilované. Zákonitě by postrádalo účast a také matku. Pouze v matčině náruči se může vyrovnat se zklamáním a vztekem. Dítě se při tom musí cítit chápáno, ale musí se také učit chápat to, že něco není hned dosažitelné a že existují zákazy, které nesmí překročit“ (Prekopová, Schweizerová, 2003, s. 53).* Dítě se v rodině učí vůli, rozvíjí a upevňuje vědomí povinnosti, zodpovědnosti, ohleduplnosti a úcty.

Prostředí rodiny ovlivňuje také postoje dítěte ke školním povinnostem, k dalšímu vzdělávání, rozvoji. *„Rodina podle svých sociokulturních charakteristik působí na motivaci dítěte, na průběh a výsledky jeho učení i činností ve volném čase a na formování psychických vlastností s tím spojených“ (Čáp, 1996, s. 46).*

Rodina ovlivňuje budoucí rodičovské chování dítěte

Rodina a zkušenosti dítěte s vlastními rodiči jsou důležitými činiteli pro utváření rodičovského postoje dítěte a budoucího rodiče. *„Hodnotový systém rodičů se zakládá zpravidla na hodnotách, které byly preferovány v rodinách, z nichž pocházejí, popřípadě na jiných zkušenostech získaných v dosavadním životě“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 263).* *Mladí lidé získávají obraz o rodině především v původní rodině, ve škole, v kamarádských vztazích (Bakošová, 2011, s. 81).* *„Rodičovské chování má instinktivní základ modifikovaný vlivy společnosti. Prostředníkem společenských vlivů je rodina, v níž budoucí rodiče vyrůstají. Jejich osobní historie předurčuje ve velké míře to, jakými budou rodiči“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 18).*

Význam rodiny pro dítě tkví v uspokojování jeho základních potřeb, a to nejen biologických (potřeba spánku, potravy, tepla apod.), ale především psychických. Z psychických potřeb jde pak na prvním místě o naplnění potřeb citových. V tomto směru je rodina nezastupitelná a citová stabilita získaná v ranném dětství v rodině je pak nejlepší základnou pro zvládání dalších životních období i případných krizí. Vytvoření atmosféry bezpečí a jistoty v rodině je pak také základem pro další účelné výchovné

působení nejenom rodiny, ale i dalších výchovných a vzdělávacích institucí – především školy.

Všechny potřeby dítěte však může uspokojovat pouze rodina funkční. Není-li dítě vychovááno ve funkční rodině nebo v rodině vůbec, nejsou a nemohou být plně uspokojovány všechny jeho základní psychické potřeby. Dítě je psychicky deprivováno a následky deprivace může nést po celý další život. Existuje ale několik možností nápravy: sociální intervence do rodiny tak, aby byly rodinné funkce znovu obnoveny a aby byly odstraněny nepříznivé důsledky deprivace, nebo svěření dítěte do vhodné náhradní funkční rodiny. V této souvislosti můžeme vyzdvihnout ještě další význam rodiny, a to význam léčebný.

„Rodinná pohoda, vzájemné porozumění, citově vřelý vztah mezi rodiči a dětmi, to jsou nezbytné předpoklady zdravého vývoje dítěte...Děti, které vyrůstaly ve spořádaných a šťastných rodinách, mají proto mnohem větší naději na vlastní šťastný domov...“ (Prchal, 1988. s. 31).

4. Dysfunkční rodina a její vliv na vývoj dítěte

V předchozích kapitolách jsem se věnovala tématům rodiny z více úhlů. Pokusila jsem se nastínit, jak se rodina měnila s vývojem společnosti a jaké společenské aspekty se mohou v současné době v životě jednotlivých rodin odrážet. Cílem bylo objasnit vázanost života rodiny na širší sociální prostředí. Pokračovala jsem zaměřením na rodinný systém a jeho fungování. Cílem bylo uvědomit si, jak je rodina jako systém citlivá, jaké jevy mohou její fungování podpořit a jaké naopak ohrozit, ale také vymezit, jaké základní funkce by měla rodina naplňovat. S ohledem na téma celé diplomové práce jsem vnímala za nezbytné se dále věnovat osobnosti dítěte a některým podstatným mezníkům jeho vývoje, především v návaznosti na nejbližší sociální prostředí, tj. rodinu. Hlavní mou snahou bylo alespoň náznakem poukázat na složitost rodinné problematiky, na jedinečnost každé rodiny, její intimitu, ale také vázanost na množství vnějších i vnitřních faktorů, které ovlivňují rodinné fungování a které činí rodinu křehkou a snadnou ohrožitelnou. Samozřejmě se většinou jedná o celou škálu problémů a rizik současně ohrožujících rodinné fungování. Funkční rodina se může pod jejich vlivem stát rodinou dysfunkční.

4.1 Narušené funkce rodiny

Naplňování jednotlivých funkcí rodiny příznivě podporuje nejen fungování rodiny jako celku, ale také pozitivní vývoj jejích jednotlivých členů, včetně dětí. Narušené funkce rodiny mohou naopak negativně ovlivnit vývoj osobnosti dítěte. *„Zjištění funkčnosti rodiny by mělo být dnes již automatickou součástí celkového hodnocení vývoje dítěte“* (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 60).

Biologická funkce:

Převládajícím trendem postmoderní doby je odkládání rodičovství na pozdější dobu. Mladí lidé se věnují kariéře, cestování, usilují o zajištění moderního bydlení a jejich životní styl někdy vede k přehodnocení životních plánů tak, že rodičovství do nich již nepřísluší. Postmoderní doba přináší více alternativ, jak naplnit život, jak se seberealizovat. Bezdětnost není již vnímána jako „vada“.

Ekonomická funkce:

Nezaměstnanost rodičů jako negativní společenský jev a s ní související nízký socioekonomický status rodiny mají obecně negativní vliv na vývoj dítěte i jeho

socializaci. Oproti tomu dnešní doba často přináší také opačný jev, který můžeme nazvat „přezaměstnanost“ obou rodičů způsobenou orientací na takové hodnoty, jako je úspěšná kariéra a materiální požitky s tím spojené; nebo způsobenou časově náročnými pracovními podmínkami, které jsou na současném trhu práce. Omezený časový úsek, který rodiče tráví se svými dětmi, může mít také vážné negativní dopady na děti. „*Tíživá ekonomická situace mnohdy ústí v pocity bezmoci a rezignace rodičů na vlastní výchovnou roli – ignorují dítě, nevěnují mu pozornost a neuplatňují potřebnou kontrolu. Dítě pak napodobuje jejich nevšímavost a vyhledává vlastní podněty. Na druhé straně však vznikají problémy i v rodinách velmi dobře ekonomicky zajištěných – v rodinách podnikatelů, v rodinách, kde se oba rodiče věnují kariéře, apod.*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 301). „...*zvláště velká ekonomická nouze je zpravidla doprovázena prožitky vysoké životní nespokojenosti, která vyúsťuje v agresivitu... Celá rodinná atmosféra ovlivňuje vývoj dítěte, takže psychicky strádá. Rodiče jsou tak zaujati svými starostmi, že nejsou schopni starat se o uspokojení psychických potřeb dítěte*“ (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 161). Angažovanost podnikatelů „*se fakticky může rovnat nepřítomnosti dotyčného vychovatele v rodině a psychickému opuštění dítěte*“ (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 92).

Ochranná funkce:

Ani postmoderní rodina nebyla zbavena negativního jevu, kterým je zanedbávání dítěte v rodině, nespokojování jeho základních potřeb. Důvody mohou být různé: nezralost rodičů, nepochopení rodičovské role nebo také hledání jiných životních hodnot než spojených s dětmi. A těchto hodnot přináší dnešní konzumní společnost celou řadu. Extrémním způsobem narušení této funkce rodiny je týrání dítěte.

Socializačně-výchovná funkce:

Možnosti, které dnešním rodičům nabízí postmoderní společnost, vedou k tomu, že výchovné působení rodičů je nahrazováno velmi brzy institucemi. Ty mohou do jisté míry kompenzovat to, co rodina případně nezvládla. Problémem ale zůstává, že nemohou rodinu zastoupit v oblasti citové výchovy. Problémem se může také stát, pokud se vybraná výchovná instituce stane konkurentkou rodiny. *Rodina by měla poskytnout vzory, hodnoty a škola doplnit to, na co rodina nestačí a neposkytuje* (Bakošová, 2011, s. 124). Problémem výchovy v postmoderní společnosti orientované na úspěch může být zdůrazňování vzdělání a školní i mimoškolní úspěšnosti na úkor

rozvíjení prosociálního chování, mravních hodnot a citovosti. Takové přístupy vedou k přetěžování dětí a devastují jejich osobnost. *Výchova je účinná tehdy, pokud respektuje celkový vývin osobnosti, respektuje individualitu, dává možnost volby – není jediná a akceptuje vlivy nepřímého výchovného působení* (Bakošová, 2011, s. 68).

Další převažující charakteristikou dnešních rodin je malý počet dětí, v některých případech vyrůstají děti v rodině jako jedináčci. Tím se snižuje počet sociálních vztahů v prvním sociálním prostředí dítěte a současně s tím možnosti rozvoje sociálních kompetencí dítěte. Dnešní děti jsou v tomto směru znevýhodněny oproti předcházejícím generacím. *Nároky na sociální kompetence v životě narůstají, ale rodina nabízí zúžené možnosti pro jejich rozvoj* (Bakošová, 2011, s. 111). Malý počet dětí v rodině pak vede k tomu, že rodiče mohou mít vůči nim náročnější očekávání, děti mohou přetěžovat. Úspěšné socializaci dítěte mohou bránit také nevhodné výchovné styly užívané v rodině. Dítě může být v rodině sociálně a kognitivně deprivováno a následky deprivace zasahují do osobnostního vývoje dítěte a mohou limitovat jeho úspěšnost v životě.

Emocionální funkce:

Nedostatečné uspokojení citových potřeb dítěte v rodině negativním způsobem zasahuje do jeho osobnostního vývoje po celé dětství, narušuje osobnost dítěte i možnosti jeho fungování v širší společnosti. Projeví se také v budoucnu, při zakládání vlastní rodiny a výchově vlastních dětí. Na tomto místě je nutné opakovaně připomenout teorii připoutání (attachment) autora Bowlbyho (Bowlby in Matoušek, Pazlarová, 2010), který se této problematice věnoval v 50. letech 20. století a na kterou navázala řada dalších odborníků, včetně Matějčka. Jde o citový vztah k druhému člověku (v tomto případě dítěte k matce), který trvá v čase i prostoru a umožňuje vytvořit vzájemný emocionální vztah. Pouze bezpečné připoutání je potřebným typem vztahové vazby. Podmínkou pro její utvoření je citlivé reagování mateřské osoby na potřeby dítěte a jejich přiměřené uspokojování. Charakter vztahové vazby v dětství má vliv na charakter dalších vztahů, které dítě navazuje v průběhu svého života. Citová funkce rodiny, která zůstává nezastupitelnou rodinnou funkcí, se dostává často v dnešním světě do nevýhodného postavení oproti jiným rodinným funkcím (např. ve vztahu k ekonomické funkci rodiny). *„Spotřební charakter života vede k tomu, že ubývá času na intimní rodinný život a děti i jejich rodiče často strádají nedostatkem rodinného citového života. Televize a video jej nenahradí. Vřelý vzájemný vztah členů*

rodiny mezi sebou, spolu s odpovědností dospělých jsou hlavním vnitřním poutem, držícím rodinu pohromadě a zajišťujícím její stabilitu“ (Vymětal, 1994, s. 43). Neuspokojením potřeby citové jistoty a bezpečí v dostatečné míře a po dostatečně dlouhou dobu je dítě v rodině citově deprivováno. „Deprivační zkušenost nepříznivě ovlivňuje další vývoj osobnosti dítěte a projevuje se změnami v jeho prožívání i chování“ (Vágnerová, 2000, s. 322).

Kulturní a rekreační funkce:

Rodina je pro dítě vedle samotného prožitku odpočinku v intimním prostředí rodiny také významným vzorem právě pro utváření návyků na zábavu, odpočinek, rekreaci. Individualismus ovlivňující život rodiny ale může vést k omezování společně tráveného volného času rodičů s dětmi, a tím k dalšímu omezení možností rozvoje citovosti i například prosociálního chování dětí. Dnešní rodina spojuje odpočinek často se sledováním televize nebo s hraním počítačových her. Nebezpečným se stává násilí v televizi i v technice virtuální reality. Langmeier a Krejčířová (2006) k problematice násilí v médiích uvádějí, že již byla vypracována řada studií, které potvrzují, že dlouhé sledování televizního násilí může mít trvalý vliv na charakter a osobnost dětí a může vést k závažnému kriminálnímu chování a k antisociálnímu násilí všech typů. Za závažný důsledek dlouhého přihlížení televiznímu násilí uvádějí také bezcitnost vůči násilí a dále omezení emoční komunikace uvnitř rodiny. Také Prekopová na toto téma: *„Protože se televize stala nejoblíbenější zábavou ve volném čase a svou atraktivní nabídkou napomáhá k napodobování, nakazí diváka povrchností, lehkovážností, úspěšným myšlením, fascinuje silou a agresivitou. Čím častěji a brutálněji je agresivita předváděna, tím spíše dojde k otupení a nákaze zlem. Tak se mnohé dítě orientuje podle vzoru supermanů a je fascinováno mocí brutálního násilí, aniž by přitom mělo možnost rozlišovat mezi dobrem a zlem“ (Prekopová, 2000, s. 52).*

4.2 Dysfunkční rodina a její rizikové faktory

Dunovský (Dunovský in Matoušek, Pazlarová, 2010) charakterizuje dysfunkční rodinu jako rodinu, ve které dochází k vážným poruchám, vnitřnímu rozkladu rodiny, narušení socializačního procesu dítěte.

Sobotková na téma dysfunkční rodiny uvádí: *„V současné době se pohlíží na dysfunkci rodinného systému obecněji - jde o rodinu, v níž jeden nebo více členů produkuje maladaptivní, nezdravé chování. Dysfunkční rodiny vykazují některé z těchto*

charakteristik: popírání či neřešení problémů, chybějící intimita, vzájemné obviňování, rigidní role, potlačování osobní identity na úkor rodinné identity, individuální potřeby členů rodiny obětované dysfunkčnímu rodinnému systému, nejasná komunikace, chybění jasných hranic mezi členy rodiny, nejasná pravidla a kompetence.“ Dále: „Dysfunkční rodinný systém může (ale nemusí) produkovat individuální psychopatologii, např. užívání návykových látek, asociální chování či erotické obsese. Psychopatologie jednotlivých členů rodiny zpětně složitým způsobem působí na fungování rodiny jako celku“ (Sobotková, 2001, s. 33).

Vágnerová na toto téma: *„Pokud je rodina v některém ohledu dysfunkční, některé důležité potřeby člověka zůstanou pravděpodobně neuspokojeny, a rodina se pro své členy stane spíše zdrojem zátěže. Pokud jde o jedince ve vývoji, mohou mu v důsledku poruch funkce rodiny některé významné zkušenosti chybět, a naopak může být vystaven vlivu zkušeností negativních“ (Vágnerová, 2000, s. 317).*

Dysfunkční rodina může ohrožovat své členy, *„v jedné rodině může být ohroženo víc jednotlivců“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 18), zvláště nepříznivý vliv může mít na vývoj dítěte. „Děti bez příznivých podmínek pro vývoj lze považovat za ohrožené, neboť je pravděpodobné, že bude ovlivněno jejich sociální fungování i v dospělosti. Jinak řečeno, budou u nich častější projevy sociálního selhání“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 18).*

Základní charakteristikou dětského věku je vývoj v oblasti tělesné, duševní a sociální. Ve všech těchto složkách může být vývoj dítěte ovlivněn pozitivně, ale také negativně. Podstatné pro optimální vývoj dítěte je uspokojení jeho potřeb: biologických, psychických, sociálních, specifických vývojových aj. Matoušek a Pazlarová (2010) uvádějí dva základní druhy nepříznivého vlivu na děti v rodině, a to:

- zanedbávání významných potřeb dítěte,
- ubližování dítěti.

Rizikové faktory

Faktorů, které vedou k ohrožení dítěte v dysfunkční rodině (stejně jako v dalších společenských skupinách) je celá řada, vzájemně se kombinují a může být obtížné je identifikovat.

Podobně jako Matoušek a Pazlarová (2010) je možné rozlišit rizikové faktory pro nevhodné zacházení pečujících osob s dětmi na:

- rizikové faktory na straně rodičů: osobnostní anomálie, psychické nemoci, závislosti na návykových látkách a traumatizace ve vlastním dětství rodiče, vysoká očekávání týkající se chování dítěte, nízká frustrační tolerance dospělého, nízký věk rodiče, jeho sociální izolovanost, nezaměstnanost, konfliktní vztahy v širší rodině, přítomnost nevlastního rodiče v domácnosti, situace osamělé matky, situace rozvodu,
- rizikové faktory na straně dětí: nedonošenost, nízká porodní váha, obtížný temperament či jeho nestabilita, chronická nemoc nebo častá nemocnost, vrozená tělesná či mentální vada, psychomotorická opožděnost, neobratnost, snížená inteligence, problémový vztah ke stravování nebo zažívací obtíže, pohlaví (děvčata jsou častěji obětí sexuálního zneužívání než chlapci) a dále nechtěné těhotenství, některá z forem nejisté vazby na rodiče, přerušení kontaktu s rodičem na delší dobu, nepoučenost dítěte o možnosti pohlavního zneužití, nízké sebehodnocení a závislost na okolí,
- rizikové faktory v interakci rodiny: především časté konflikty, což potvrzují zjištění Langmeiera a Krejčířové: *„I když každá rodina, ve které se vyskytuje násilí či jiná forma zneužívání, má svůj odlišný vzorec mezilidské interakce, přece jen bývá zpravidla zjišťována konfuze rolí ve vztazích obou rodičů a neurčité hranice mezi generacemi...Komunikace mezi členy rodiny bývá špatně organizovaná, chaotická nebo direktivně řízená jedním členem. Vcelku tu pozorujeme méně pozitivních a více negativních emocí, nedostatek empatie pro pocity druhého...“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 301),
- rizikové faktory v širším prostředí rodiny: chudoba, nezaměstnanost, ale také určité kulturní tradice a očekávané rodičovské chování tolerující např. fyzické trestání dětí, příslušnost rodiny do nějaké náboženské sekty apod.

Bakošová (2011) uvádí jako rizikové faktory pro rozvoj sociálních kompetencí v rodinné výchově následující:

- nevhodný styl rodinné výchovy,
- porucha připoutání se,
- nevhodné, resp. nedostatečné vzory ve výchově
- násilí a kruté zacházení s dítětem,
- bariéry vyplývající z odlišné kultury, etnicity dítěte.

Obvykle působí v rodině špatně zacházející s dítětem několik rizikových faktorů současně. Ve všech rodinách s rizikovými charakteristikami, ale ke špatnému zacházení s dětmi docházet nemusí.

Ohrožené dítě

Schneiberg (2011) dochází k závěru, že z důvodu různorodosti faktorů ohrožujících dítě je také definice ohroženého dítěte obtížná, široká, bez jistých hranic. Ohrožené jsou dle něho především děti, jejichž potřeby nejsou plně naplněny či uspokojeny. Uvádí definici, která říká, že ohrožené jsou ty děti, jejichž podmínky života jsou natolik odchýleny od běžné normy, že mohou ohrožovat jejich zdraví a vývoj, včetně začleňování do společnosti tím, že předpokládaný vývoj omezují, odchyľují či dokonce znemožňují. Langmeier a Krejčířová (2006) uvádějí, že je možné škálovat ohrožení nepříznivými výchovnými podmínkami na lehké, střední až velmi těžké.

Dle Dunovského, Dytrycha a Matějčka (1995) každé nedostatečné uspokojení potřeb dětí přináší závažné ohrožení jejich zdraví a dobrého rozvoje. Dodávají, že v každém jednotlivém případě má ohrožení dítěte zcela individuální ráz.

Psychická deprivace

V důsledku neuspokojování základních potřeb dítěte se rozvíjí deprivací syndrom. Langmeier a Matějček (1974) definují psychickou deprivaci jako psychický stav vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost k uspokojení některé jeho základní psychické potřeby v dostačující míře a po dosti dlouhou dobu. Následky deprivace jsou variabilní, projeví se také v závislosti na individualitě dítěte, na jeho věku. Deprivace může zasáhnout u různých dětí různé oblasti jejich vývoje. Nejvážnější následky má deprivace potřeb v době rychlých vývojových změn v dětství a dospívání, obzvláště v raném dětství. Přestože byla psychická deprivace původně zkoumána u dětí, které vyrůstají mimo rodinu (v ústavní péči), zkušenosti postupně ukázaly, že je možné se setkat s touto formou ohrožení psychického vývoje dítěte také v rodině. K projevům psychické deprivace v útlém věku náleží opoždění psychomotorického vývoje a vývoje řeči, nedětský vážný výraz obličeje; v předškolním a mladším školním věku jsou pozorovatelné nápadnosti v sociálním projevu, povrchní citové vazby, někdy neurotické projevy; u dospívajících se objevují poruchy chování, problémy ve vztazích s vrstevníky, později v partnerských a rodičovských vztazích. „*Deprivace v raném věku je patrně jedním z rizikových faktorů vzniku delikvence...*“ (Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 34).

Subdeprivace je definovaná Matějčkem jako „stav, kdy rodiče nebo jiné pečující osoby zanedbávají dítě jen v určitém ohledu a v určité míře. Následné zpoždění dětského vývoje je pak méně výrazné a znevýhodnění dítěte je ve srovnání s vrstevníky snadněji přehlédnutelné“ (Matějček in Matoušek, Pazlarová, 2010, s. 36). Společenský význam lehčích forem psychické deprivace zjevně stoupá právě proto, že mohou postihovat širokou škálu rodin, aniž by byly nějak nápadné, ale jejich dopady pro společnost mohou být ve výsledku závažné. Dunovský, Dytrych, Matějček (1995) k důsledkům subdeprivace v dětství uvedli, že představují zřejmě významnou složku ve stoupajícím výskytu agresivity, šikanování a jiných forem náhradního uspokojování vyšších psychických potřeb, ve stoupajícím výskytu delikvence, toxikomanie, poruch rodinného soužití aj.

4.3 Některé typy dysfunkčních rodin

Rodina s nejistou vazbou a citová deprivace

Nepříznivou pozici mají v rodině děti nechtěné nebo děti rodičů postižených poruchou rodičovství. Ve většině těchto případů můžeme hovořit o nejisté vazbě mezi dítětem a rodičem nebo také o absenci bezpečného připoutání, jak bylo již vícekrát zmiňováno v předchozím textu. „Velmi často je niterný základ normality poškozen poruchou vazby k matce v raném dětství“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 47). Koukolík a Drtilová na dané téma dále: „Málo sycená, nesycená nebo v užším slova smyslu patologická vazba znamená niterný pocit, že svět je místo nebezpečné a chaotické, kde je nutné být trvale ve střehu“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 50). Nepřítomnost citově jisté a bezpečné vazby maří možnosti rozvoje dětského mozku a psychiky. Jedinci bez této vazby jsou minimálně psychosociálně nejistí a s tímto handicapem vstupují do dalšího vývoje. Jedním z dalších poznatků Koukolíka a Drtilové je: „Děti, jejichž vazba byla jistá bývají ve škole radostnější, otevřenější, o pomoc žádají přiměřeněji než děti, jejichž vazba byla nejistá. Některé z těchto dětí bývají útočné bez důvodu, jindy se lepí na učitele a jejich hra je pasivní“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 152).

Vágnerová na toto téma uvádí: „Pokud rodiče dítě citově nepřijali, poskytl mu nepříznivou informaci, nepotvrdili mu, že svět je bezpečné místo. Dítě bude neustále očekávat chladné a negativní reakce, bude nejisté, a tento pocit si bude kompenzovat např. agresivitou, která je obranou vůči ohrožujícímu světu“ (Vágnerová, 2000, s. 318).

Langmeier a Krejčířová (2006) uvádějí, že nejistá vazba spíše vyústí v pocit bezmocnosti, pasivitu, v nedostatek empatie, případně v antisociální chování. Důsledkem emoční deprivace dětí je také vývojová retardace. Osobnostní vývoj dítěte je narušen ve schopnosti navazovat hlubší citové vztahy.

Problematika nejisté vazby může dle Koukolíka a Drtilové (1996) vysvětlovat také poruchy chování těch adoptivních dětí, které strávily příliš dlouhou dobu v kojeneckém ústavu.

Vágnerová (2001) dává do souvislosti problematiku absence citové jistoty se vznikem hyperaktivity dítěte jako možného důsledku. Nedosažení pocitu jistoty a bezpečí ve vztahu s matkou způsobilo neklid a napětí, namísto potřebného uklidnění a uvolnění potřebných k tomu, aby se dítě úspěšně učilo regulovat svoji aktivační úroveň podle situačních požadavků. Hyperaktivita tak může být i projevem úsilí získat uspokojení v oblasti citové jistoty.

Pokud není potřeba citové jistoty a bezpečí dítěte uspokojována v dostatečné míře a po dostatečně dlouhou dobu, dítě je citově deprivováno. Citová deprivace dle Vágnerové (2000) je způsobena nedostatkem specifických emočních podnětů, absencí stabilního a spolehlivého vztahu s mateřskou osobou a z toho vyplývajícím nedostatkem sebedůvěry, jistoty a bezpečí. Citová deprivace v rodině může být různého charakteru i závažnosti, její důsledky jsou proto variabilní. Postižena bývá řeč a komunikace (chudá slovní zásoba, špatná jazyková citlivost nebo nedostatečnost v sociálním užití řeči), rozumové schopnosti (dítěti chybí citově pozitivní zpětná vazba na jeho výkony), citové prožívání a vztahy (emoční plochost, nedůvěra, hostilita i agresivita, nedostatečné sebeovládání), socializace (povrchní vztahy, egocentrismus, absence empatie, snížená schopnost reagovat žádoucím způsobem dle situace nebo role, nepřiměřenost sociálních interakcí, problémy v sociální adaptaci), sebepojetí dítěte (narušené sebehodnocení, malá sebedůvěra a nízká sebeúcta), hierarchie hodnot (hodnotou je především to, co má pro dítě osobní význam).

Vágnerová (2000) dále uvádí tyto postoje, které signalizují riziko citové subdeprivace: snížená akceptace dítěte, snížená empatie k dítěti, snížená frekvence interakcí mezi rodičem a dítětem. *„Důsledky takové zkušenosti jsou obdobné jako v případě deprivace, ale nejsou tak nápadné a rušivé jako projevy citově deprivovaných dětí“* (Vágnerová, 2000, s. 327).

Rodina zanedbávající děti

„Zanedbávání základních potřeb dítěte se děje nejčastěji v dysfunkční a hlavně afunkční rodině...“ (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 16). *„Zanedbávání je patrně nejčastějším typem špatného zacházení s dětmi...“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 286). Zanedbávání dětí často souvisí s ekonomickou chudobou rodiny, ale tato souvislost není bezpodmínečná. Zanedbávání často souvisí s nezájmem rodičů o děti. Jedná se vlastně o různé formy ne-péče o dítě, které negativně poznamenávají vývoj jeho osobnosti v oblasti tělesné, psychické, emocionální i sociální. Dunovský, Dytrych a Matějček (1995) uvádějí k důsledkům zanedbávání, že i u duševně a fyzicky zdravého dítěte se mohou rozvíjet poruchy chování, školní problémy a opoždění ve vývoji. Zanedbávání péče o dítě náleží do kategorie psychické deprivace.

Vágnerová (2000) hovoří v souvislosti se zanedbáváním dítěte o sociální a kognitivní deprivaci dítěte a o vývojovém opoždění jako důsledku. Vývojové opoždění postihuje mnohem více ty složky, které jsou závislé na sociokulturních podnětech: řeč, myšlení, socializaci. Vágnerová dále: *„Dysfunkce se může projevit výchovným zanedbáváním, rodina může dítě učit rolím, hodnotám a normám, které majoritní společnost považuje za nežádoucí“* (Vágnerová, 2000, s. 317).

Násilí v rodině

„Neadekvátní péče o dítě se odráží i ve vývoji jeho osobnosti, má řadu forem a jednou z nich je násilí vůči dítěti“ (Vaníčková, 2004, s. 76). *„Násilí vůči dítěti je jedním z projevů nakumulovaného napětí, které rodina nedokáže řešit jinak. Dítě se jako nejslabší člen rodiny stává obětí její dysfunkce“* (Vágnerová, 2000, s. 334). Každé dítě je zranitelné, a pokud se stane obětí násilí v rodině, nedokáže se většinou bránit. Násilí způsobuje traumatický zážitek, který se může negativně projevovat v dalším životě oběti.

Langmeier a Krejčířová na toto téma: *„Dívky i dospělé ženy své problémy spíše internalizují – jsou depresivní, trpí poruchami příjmu potravy, projevují suicidiální tendence; chlapci spíše externalizují – jsou agresivní, častěji se u nich projevují poruchy chování a delikventní projevy, zhoršuje se školní prospěch.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 290). K důsledkům fyzického týrání vedle zdravotních potíží zdůrazňují následky psychické: *„I u dětí týraných (zejména v útlém věku) bývá pravidlem různě závažná celková vývojová retardace, na niž se ovšem mohou spolupodílet i vlivy organické (např. důsledky častých subdurálních hematomů), vlivy*

často méně podnětného prostředí, ale zejména oslabená motivace kompetence (motivace k učení) u těchto dětí.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 290). K odchylkám v chování postižených dětí uvádějí: „Některé týrané děti bývají spíše pasivní až apatické, nedovedou se radovat ze hry, nevyjadřují nespokojenost ani bolest a celkově málo dávají najevo své pocity. Jiné děti (asi čtvrtina dětí týraných) jsou naopak již v batolecím věku silně agresivní – agresivitu projevují buď otevřeně a přímo, nebo jsou spíše pasivní, ale s častými náhlými agresivními projevy, mnohdy nevyprovokovanými žádným zřetelným vnějším podnětem. Častý je i neklid, úzkostné soustředění na okolí („ztuhlá ostražitost“) a současně pseudodospělé, ochranné chování vůči mladším. Hra týraných dětí je zřetelně dezorganizovaná, bez cíle“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 290).

Langmeier a Krejčířová (2006) se vyjadřují i k důsledkům psychického týrání, kterým je narušení osobnostního vývoje dítěte a jeho sebepojetí. K tomu je nutné dodat: „S poznáváním tělesného týrání dětí se záhy ukázalo, že všechny tyto děti trpí i psychicky a emocionálně“ (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 17). „Dlouhodobé následky tělesných trestů je proto třeba hledat v rovině emocionální“ (Vaníčková, 2004, s. 81).

Koukolík a Drtilová k důsledkům duševního zraňování dětí uvádějí: „Pro nepostižené děti bývá představa o délce života doprovázena pocitem něčeho nikdy nekončícího. Duševně poraněné děti říkají, že žijí ze dne na den, jejich pocit z budoucnosti je pocitem z něčeho omezeného, krátkého a nejistého. Někdy mívají pocit, že budoucnost neexistuje“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 157). Dále na toto téma uvádějí: Děti popírají, že by se něco vůbec dělo, a jsou otupělé jak v citové, tak poznávací oblasti. Tyto děti o sobě nemluví, a když promluví o tom, co se dělo, při další promluvě vše popřou. Nápadné bývají paměťové poruchy. Nápadná je dále jejich nedětská lhostejnost vůči bolesti, neschopnost vcítit se, neschopnost popsat nebo přiznat si vlastní cítění. Naprosto se vyhýbají jakékoli duševní blízkosti. Postižení jejich osobnosti mívá znaky spadající do několika diagnostických kategorií poruch osobnosti dospělých lidí, a to narcistní, antisociální, hraniční i úzkostné. Dalším projevem jejich stavu jsou chování, která by se dala popsat jako autohypnóza a disociace. Porucha osobnosti dospělých, které se říká mnohočetná osobnost a je řazena do skupiny disociativních poruch, může mít kořeny zde, v opakovaném, těžkém, dlouhodobém duševním poraňování“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 159). „V dítěti vzniká pracovní model světa

jako nebezpečného místa. Násilí páchané na dětech je druhem učení. Postižené děti mají sklon zpracovávat neutrální podněty jako podněty nepřátelské a být nepřiměřeně vnímavé ke každému podnětu, v němž je stín nepřátelství (anebo si jako nepřátelské vykládají i chování zcela neutrální)“ (Koukolík, Drtilová, 1996, s. 205).

Vágnerová (2000) uvádí tyto důsledky týrání: fixace negativního sebehodnocení, nedostatek sebedůvěry a sebevědomí; horší školní prospěch, než odpovídá předpokladům dítěte; destruktivní a agresivní tendence; selhávání v oblasti sociální adaptace.

Vaníčková k problematice násilí v rodině uvádí: *„Násilí může mít různou podobu, ale patří sem bezpochyby i tělesné tresty, které naplňují definici násilí, tělesné tresty, které jsou nespravedlivé, které jsou téměř na denním pořádku a kterými jsou trestány i děti staršího školního věku, kdy tělesný vjem neslouží k výchově, ale vyvolává tělesnou bolest spojenou s ponížením a z toho plynoucím stresem. Tělesný trest tak pro dítě mnohdy představuje jednorázovou nebo častěji opakovanou traumatickou zkušenost*“ (Vaníčková, 2004, s. 76). Jmenuje charakteristiky chování tělesně trestaných dětí: opoždění ve vývoji dětí trestaných v útlém věku, různé změny od apatie přes rigidní ostražitost až k agresi, slabá sociální interakce a emoční odtažení, chování připomínající chování dětí s nejistou vazbou k matce. Uvádí také pocity vyvolávající úzkost, strach a obavy, prožívání pocitu viny vedoucího ke špatnému hodnocení sebe sama. Špatné hodnocení reality se přenáší i do ostatních vztahů, negativní zkušenosti poznamenávají osobnost dítěte i jeho socializaci.

Vaníčková (2004) připomíná studii o psychickém vývoji tělesně trestaných dětí autora Goldsona, který uvedl, že tyto děti v předškolním věku jsou více závislé, méně kreativní a mají nízké sebehodnocení; mají výrazné obtíže ve vztazích pro svoji agresivitu a impulzivitu a tato skutečnost s věkem významně narůstá a prohlubuje se; ve školním věku se děti obtížně socializují, jsou neoblíbení mezi vrstevníky a většinou si nezískají ani oblibu učitelů, což vede k poklesu jejich osobních ambicí a nízké školní úspěšnosti.

„Dvě třetiny až tři čtvrtiny rodičů, kteří se dopouští na svých dětech jakékoli formy násilí, byli v dětství vychovávaní pomocí tělesných trestů“ (Blumenthal in Vaníčková, 2004, s. 81). *„Týrané děti se s větší pravděpodobností stávají týrajícími*

rodiči“ (Vágnerová, 2000, s. 339). Také Špeciánová (2003) hovoří o mezigeneračním přenosu násilí.

V poslední době bývá často diskutovaná problematika domácího násilí mezi rodiči. Dítě jako svědek domácího násilí je rovněž vážně ohroženo ve svém vývoji. „*I násilí mezi manželi, kterého je dítě svědkem, má z hlediska ohrožení jeho psychického vývoje velký význam*“ (Moffit, Caspi in Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 300). „*Také děti vystavené agresivnímu jednání mezi rodiči nebo násilnému chování vůči starým lidem (prarodičům) snadno přejímají takové vzorce chování i ve svém vlastním jednání*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 301).

Nevhodné výchovné styly v rodině

Tak jako výchova plní důležitou úlohu při utváření autentické a integrované osobnosti, může se podílet značnou měrou také na dezintegraci osobnosti, a to především v dětství, kdy se klade základ osobnosti a kdy je dítě nejvíce ovlivnitelné. Důsledky nevhodné výchovy se pak promítají do dalšího života jedince. *Chyby první výchovy nás provázejí celý život* (Bakošová, 2011, s. 137). Rodina vychovává jak záměrně, cílevědomě, ale také nezáměrně, především vzorem rodičů. Proto rodiče svým nepřikladným chováním mohou negativně působit na chování dítěte. Významnou oblastí výchovy dítěte v rodině je citová výchova. Nedostatek citovosti a citlivosti může mít pro osobnostní vývoj dítěte negativní dopady.

„*Podle našich opakovaných zjištění a také ve shodě s výzkumnými výsledky jiných autorů způsob výchovy, zvláště v rodině, silně působí na děti a mladistvé, na jejich činnost a její výsledky, na jejich psychofyziologický stav, vývoj a formování osobnosti*“ (Čáp, 1996, s. 183).

„*Zásadní vliv na dítě má také způsob rodičovské výchovy*“ (Train, 2001, s. 48). Train (2001) dále shrnuje, že pokud je rodič příliš striktní, dítě bude mít pravděpodobně nižší sebevědomí, bude uzavřené a nešťastné. Příliš shovívaví a povolní rodiče nevedou dítě k osvojení mechanismu ovládnutí vlastních pohnutek a z dítěte se může stát agresivní člověk. Pokud se rodiče o dítě nezajímají, opět se rozvine u dítěte agresivita jako důsledek nedostatečné sebekontroly a sebevědomí. Bezradní rodiče reagují citovou reakcí, kterou odmítají dítě, ne jeho konkrétní chování. Za nejúčinnější způsob výchovy pokládá Train stanovení jasných a pevných pravidel, přičemž dětem je dovoleno o nich na rozumné úrovni diskutovat, což rozvíjí u dítěte smysl pro svědomitost, sociální odpovědnost, nezávislost a sebevědomí.

Také Vaníčková (2004) zdůrazňuje dvě základní pravidla výchovy: vymezení limitů pro chování dítěte a důslednost. Za základní výchovný prostředek pokládá odměnu, která posiluje požadované chování. Trest naopak nevychovává, má sloužit pouze jako korekce chyby: má napravit škodu, zabránit opakování, ale také zbavit viníka pocitu viny (prohřešek by měl být trestem anulován). Tělesné tresty – výchovné prostředky autoritativního výchovného stylu autorka zcela odmítá. Rovněž antiautoritativní výchovu považuje za extrém. Říká: *„Zaujetí a osvětlování, proč je vhodné se zbavit návyku tělesného trestání, vůbec neznamená příklon k netrestání“* (Vaníčková, 2004, s. 39). Tělesné tresty jsou ale nedílnou součástí života většiny dětí v dnešních rodinách a děti tělesné tresty přijímají a vnímají jako normální chování rodičů. Vaníčková stejně jako jiní autoři objasňují, že používání tělesných trestů jako výchovného prostředku je generačně předáváno. Tělesné trestání učí děti agresi. *„Jedním z nových a prokázaných je skutečnost, že fackování dětí je učí agresi a zvyšuje jejich pohotovost k násilnému řešení jejich vlastních problémů“* (Vaníčková, 2004, s. 32). Od tělesných trestů je blízko k násilí.

Prekopová (2000) popsala jeden z extrémů v chování dětí, kterou je panovačnost a která činí děti nezvladatelnými. Takové chování se rozvine často u dětí vyrůstajících v materiálně dobře zabezpečené rodině, kde jsou rodiče rozhodnutí věnovat se výhradně dítěti, sytit jeho citové potřeby. Prekopová zdůrazňuje vývojové období dítěte od pěti do dvaceti dvou měsíců, kdy je dítě na určitém stupni vývoje citů, vnímání, motoriky a myšlení a figuruje v něm pocit vlastní všemoci a touha ovládat okolí. Takto staré dítě pro svůj vnitřní pocit bezpečí potřebuje nejenom láskyplnou péči a blízkost rodičů, ale také nastavené hranice možností v chování a pevný postoj rodičů. Rodiče nerespektující všechny tyto potřeby dítěte dle Prekopové: *„Podporují v dítěti vůli, místo aby mu dali víc bezpečí. A ustupují mu, aby mu ukázali lásku, ačkoliv ono potřebuje hranice, v nichž by mohlo svoji vůli rozvíjet“* (Prekopová, 2000, s. 90). Rodiče se přizpůsobují dítěti, dítě se neučí přizpůsobovat okolnímu světu. Takové vztahy způsobují, že *„dítě už nemůže u slabé a poddajné matky najít bezpečí, pevný postoj a orientaci“* (Prekopová, 2000, s. 106). Takto postižené dítě hledá náhradní uspokojení potřeby bezpečí právě ve zkušenosti ovládat okolí, tedy v *„nasazení moci“* (Prekopová, 2000, s. 107). Panovačné dítě se neumí přizpůsobit, přijímat kompromisy, není schopno čekat, prohrávat. *„Tyto děti jsou nešťastné, chycené ve své vlastní moci, ve stálém neklidu a naprosto osamělé. Mohou sice všechno brát, ale nemohou samy nic dávat. A tak jim*

unikne prožitek lásky, pramenící s vyváženého vztahu mezi braním a dáváním“ (Prekopová, 2000, s. 12). Panovačnost způsobuje oslabení celé osobnosti, postiženy jsou city i myšlení.

Nešpor ze svých zkušeností dochází k závěru: *„Ideální výchovný styl je vřelý a středně omezující. Nejlépe jsou tedy na tom děti z rodin, které dostávají lásku, zájem a pozornost, ale kde také existuje řád a předvídatelné prostředí“* (Nešpor, 2001, s. 20). *„Zásada, že výchova má být vřelá a středně omezující, se táhne jako červená nit prevencí problémů s návykovými látkami nejen v předškolním věku, ale i u školáků a také v pozdějších letech“* (Nešpor, 2001, s. 37).

Konflikty v rodině a rozvod rodičů

Konflikty mezi rodiči vytvářejí napjatou atmosféru v rodině, na kterou si dítě nezvykne, dochází k senzitivizaci dítěte. Předškolní dítě nerozumí chování rodičů a jeho způsob egocentrického myšlení vede ke vztahování viny na sebe. Důsledkem může být maladaptivní chování. Některé děti napjatou atmosféru v rodině internalizují a projevují se depresivně, úzkostně, problémy mohou být somatizovány. Jindy problémy externalizují do rizikového chování a agresivity. V období dospívání rodičovské konflikty prohlubují citovou labilitu dítěte, hrozí negativní úniky. Rodiče ve sporu mají tendence uzavírat nezdravé koalice se svými dětmi vůči druhému rodiči.

Prožívání rozvodové situace přináší do rodiny nejistotu a řadu dalších rizik pro osobnostní vývoj dítěte, například nebezpečné manipulace dítětem. *„Separace rodičů je jednou z nejběžnějších traumatizujících událostí, s níž se dítě může setkat“* (Elliott, Place, 2002, s. 100). Dítě se stává často předmětem sporu. Dítě zažívá strach z odloučení, může usilovat o sblížení rodičů, což je často nad jeho síly, může prožívat zodpovědnost za rozvod rodičů. Možnými následky může být nedostatečná sebedůvěra dítěte, zvýšená úzkostnost, předčasná odpovědnost a ztráta dětské role, osvojení neefektivních strategií zvládání stresu. *„... je potřeba naprosto kategoricky konstatovat, že dítě je poškozováno nejrůznějšími formami rozpadu rodiny, rozchodem rodičů, jejich rozvodem, a to bez ohledu na věk, ve kterém se nachází. Pokládáme za hrubou nepravdu, že jsou období ve vývoji dítěte, ve kterých nemá rozvod rodičů na dítě vliv“* (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 152). Dítě vnímá napjatou atmosféru v rodině, agresivitu a hostilitu rodičů vůči sobě navzájem, což ohrožuje jeho základní potřebu jistoty a bezpečí. Rodina s rozvádějícími se rodiči může naplnit ve vztahu k dítěti

kriteria syndromu týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte, uváděná souhrnně pod zkratkou CAN.

Po rozvodu rodičů záleží dobrá adaptace dítěte na novou situaci především na psychické rovnováze rodiče, kterému je svěřeno do výchovy a na tom, jak spolu rodiče po rozvodu komunikují. *„Pokud se týká dětí, je dnes již známo, že i přes počáteční distres se většina dětí adaptuje na přítomnost pouze jednoho rodiče během dvou až tří let, pokud nepřetrvávají nějaké nepříznivé okolnosti...“* (Sobotková, 2001, s. 133). *„Manželské spory trvající i dlouho po rozvodu jsou však ve skutečnosti pro dítě škodlivější než rozchod rodičů sám o sobě“* (Elliott, Place, 2002, s. 101). Pokračující spory dítě dále traumatizují. Na dítě může být vyvíjen další psychický nátlak: *„Je nuceno ke lhaní, k přetvařování, nuceno, aby opustilo lidi, které má rádo“* (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 154) nebo zažívá zmatek z toho, *„že jejich loajalita k oběma rodičům vyvolává problémy“* (Elliott, Place, 2002, s. 101). Dítě se tak může opakovaně dostávat do situací, na které nestačí a psychicky je neunes. Jeho problémy se mohou projevat i v dalších vztazích, např.: *„U chlapců i u děvčat se často zhoršuje školní výkonnost, která je pak rodinou, ale také i školou negativně komentována. Dítě je za zhoršení prospěchu trestáno a tyto tresty mění jeho postoj ke škole. Obává se dalších neúspěchů, ale ty se s velkou pravděpodobností dostaví, protože dítě v důsledku vnitřního emočního napětí nemůže být schopno podat plný výkon...“* (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 155). *„U dětí, které prožily rozchod i rozvod rodičů, je až třikrát větší pravděpodobnost výskytu emočních potíží, problémů s chováním než u běžné populace“* (Elliott, Place, 2002, s. 100).

Svěřením dítěte do výhradní péče jednomu z rodičů a případným omezeným kontaktem s druhým rodičem může dítě ztratit potřebný vzor pro svůj zdravý vývoj. Literatura uvádí možná rizika: *„...dítě, kterému chybí otcovská postava spojovaná s mužskou autoritou, má ve svém pozdějším vývoji – to platí hlavně pro chlapce – sklon projevovat se neukázněně, asociálně, je agresivní vůči dospělým i dětem... Jiným vážným problémem je nadměrně ochranné chování matky, která se snaží dítěti „vše vynahradiť“* (Dunovský, Dytrych, Matějček, 1995, s. 151). Sobotková se naopak staví kriticky k hledání příčin vážnějších poruch chování u dětí z rozvedených manželství pouze ve změně rodinné struktury: *„Pouhá fyzická přítomnost otce tedy není zárukou zdravého vývoje dětí a úvahy, které neberou v potaz kvalitu rodinného prostředí, nemají valný smysl“* (Sobotková, 2001, s. 133), uvažuje o kombinaci řady hlubších důvodů.

Sobotková k problematice rozvodů uvádí dále: *„To co děti chtějí a potřebují, je pokračující a, pokud možno, stabilní, perspektivní vztah s dospělými, které vnímají jako své rodiče. Proto by se rozvod měl co nejméně dotknout kvality vztahu rodič-dítě, i když frekvence kontaktu s jedním rodičem bude pochopitelně menší“* (Sobotková, 2001, s. 134).

5. Výzkumné šetření

Cíle a metody

Výzkumné šetření dysfunkční rodiny a jejího vlivu na vývoj dítěte jsem založila na výzkumu kvalitativním. Mým hlavním cílem bylo přiblížit problematiku dysfunkčních rodin a přispět tak k jejímu hlubšímu pochopení. Za dílčí cíle jsem si stanovila demonstrovat na konkrétních případech rodin:

1. s jakými problémy se může rodina potýkat,
2. jak se tyto problémy odrážejí ve fungování rodiny,
3. jak tyto problémy ovlivňují vývoj dítěte/děti.

Použila jsem výzkumné metody: pozorování, rozhovor, obsahová analýza. Získaná data jsem technicky zpracovala do jednotlivých případových studií. Aby bylo výzkumné šetření etické, jména osob jsem záměrně pozměnila.

Východiska

Při zpracování jednotlivých případových studií jsem vycházela především ze spisové dokumentace vedené orgánem sociálně-právní ochrany dětí obecního úřadu obce s rozšířenou působností (dále jen OSPOD) nejmenovaného obecního úřadu. Jako zúčastněný pozorovatel jsem byla přítomna některých jednání s rodinou nebo s jejími členy. Zároveň jsem využila možnosti konzultovat získaná data s klíčovou sociální pracovnící každé jednotlivé rodiny.

Obecní úřady obce s rozšířenou působností a jejich OSPOD jsou hlavními články systému ochrany dětí. Stěžejním právním předpisem, který upravuje činnost OSPOD je Zákon číslo 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších právních předpisů. Sociálně-právní ochrana dětí je v citovaném zákoně vymezena jako: - ochrana práva dítěte na příznivý vývoj a řádnou výchovu, - ochrana oprávněných zájmů dítěte, včetně ochrany jeho jmění, - působení směřující k obnovení narušených funkcí rodiny. Základním principem sociálně-právní ochrany dětí je zájem a blaho dítěte.

Vzhledem k tomu, že jsem při zpracování jednotlivých případových studií vycházela ze spisové dokumentace vedené OSPOD, považuji za vhodné popsat způsob vedení této dokumentace:

Spisová dokumentace, spolu s rejstříkem a jmennou kartotékou, tvoří základní evidenci, kterou je OSPOD povinen vést dle výše citované zákonné právní úpravy.

Způsob vedení evidence a spisové dokumentace upravuje především Instrukce Ministerstva práce a sociálních věcí, č.j.: 21-12242/2000 ze dne 15.3.2000. Do této instrukce bylo převzato tradiční označení spisů vedených o nezletilých dětech značkou „Om“ (ochrana mládeže). Stejně je označen Rejstřík Om (viz. Příloha č. 1), který je evidencí zakládaných spisů a dětí. Pořadová čísla zápisu do Rejstříku Om se vedou jednotně pro každý kalendářní rok zvlášť. Spisovou značku Om tvoří označení Om, pořadové číslo zápisu do rejstříku lomené druhým dvojčíslem, případně celým čtyřčíslem kalendářního roku, v němž došlo k zaevidování. První spis letošního roku byl do rejstříku příslušného OSPOD tedy zapsán takto: Om 1/12 nebo Om 1/2012.

Spis je zakládán pro rodinu, které je poskytována sociálně-právní ochrana. Za rodinu pro založení spisu jsou považováni biologičtí rodiče a jejich děti. Pokud se do rodiny narodí dítě, které má například jiného otce, zakládá se nový spis Om. K vedení spisové dokumentace je příslušný OSPOD dle trvalého bydliště dítěte, nikoliv dle bydliště faktického.

Spis Om je vložen do spisového obalu, který je označen spisovou značkou Om, jsou na něm uvedena jména nezletilých dětí patřících do evidované rodiny, datum jejich narození a trvalé bydliště. Samotné spisy jsou tedy vedeny podle jména dětí, nikoliv rodin. Obsah každého spisu začíná sociálním záznamem (viz. Příloha č. 2), který obsahuje základní údaje o dítěti/dětech, jeho/jejich rodičích a další údaje charakterizující rodinné poměry dítěte/dětí. Do spisové dokumentace se postupně zakládají záznamy o jednotlivých úkonech pracovníků OSPOD v zájmu rodiny a dětí, jako např. záznamy o osobních jednáních s rodinou nebo s jejími členy, o prováděných šetřeních v rodině, o telefonických hovorech, protokoly z jednání v sídle OSPOD, u soudu nebo jiných institucí, veškerá korespondence týkající se rodiny a dítěte, např.: kopie zpráv o poměrech adresované soudu, státnímu zastupitelství, popřípadě jiným orgánům, kopie návrhů, podnětů, rozsudky, rozhodnutí atp. Součástí spisu je záznam o úkonech, který koresponduje s obsahem spisu (viz. Příloha č. 3). Další součástí spisu může být tzv. zvláštní složka, do které se ukládají zejména upozornění fyzických osob na porušování povinností nebo zneužití práv vyplývajících z rodičovské zodpovědnosti a podobné skutečnosti v rámci jejich oznamovací povinnosti. Účelem zvláštní složky je především ochrana těchto osob.

Do spisové dokumentace vedené o dítěti (kromě zvláštní složky spisu) jsou oprávněni nahlížet na základě písemné žádosti pouze rodič dítěte, kterému náleží

rodičovská zodpovědnost, nebo osoba odpovědná za výchovu dítěte nebo jejich zástupce na základě písemně udělené plné moci.

Vedle Rejstříku Om a spisové dokumentace vede OSPOD také jmennou kartotéku evidenčních štítků pro každé dítě. Na evidenčním štítku se uvádějí také jména a příjmení ostatních dětí žijících ve společné domácnosti, to však pouze pro přehlednost a nikoliv z evidenčních důvodů. Evidenční štítky se zařazují abecedně do kartotéky.

5.1 Případová studie č. 1

Davidovi rodiče se rozváděli, když mu bylo osm let a chodil do druhé třídy základní školy (dále ZŠ). Do evidence OSPOD se jeho rodina dostala v dubnu 2008, právě v souvislosti s rozvodem rodičů. David má o šest let staršího bratra. Návrh na rozvod podal otec, který navázal novou známost a očekával s ní narození dítěte. Dětem rodiče sdělili, že si nerozumí a proto se rozcházejí. Děti se vyjádřily shodně, že pro případ rozchodu rodičů si přejí bydlet s matkou, hezké vztahy měly ale k oběma rodičům. Na základě dohody rodičů byly obě děti svěřeny pro dobu po rozvodu jejich manželství do výchovy matky. Otec se po rozvodu od rodiny odstěhoval. Sama rodina OSPOD více nekontaktovala.

S rodinou začal OSPOD znovu pracovat v prosinci 2010. David v té době chodil do páté třídy ZŠ. Škola upozornila na problémy Davida: dlouhodobé neplnění školních povinností a kázeňské problémy, a na problém na straně rodiny: nespolupráce matky se školou. Bližším kontaktem se školou bylo zjištěno, že David se na vyučování nepřipravuje, učivo nezvládá, nabízenou pomoc odmítá. Raději si nechá napsat pětku, než by úkol s pomocí splnil. Spolužákům často slovně, občas i fyzicky ubližuje. Problémy s učením i s chováním se stupňují. Matka se kontaktům se školou vyhýbá, na výzvy školy nereaguje.

Navázat kontakt s matkou bylo pro OSPOD problematické. Telefonické hovory nepřijímala, při návštěvě v bydlišti nebyla zastižena, dostavila se až na opakovanou písemnou výzvu. Vyjádřila se, že školu nekontaktuje pro nedostatek času a pro špatné vztahy s třídní učitelkou Davida, sama doma problémy se synem nemá. Ke svým poměrům dále sdělila, že má přítele, který se k nim nastěhoval, na výchově dětí se ale nepodílí, matka nechce přítele zatěžovat. Matka vyslechla doporučení OSPOD a přislíbila, že obnoví spolupráci se školou a objedná syna do pedagogicko-

psychologické poradny, bude dohlížet nad přípravou Davida do školy. Projevila přání, aby OSPOD promluvil také s otcem, který se s dětmi stýká minimálně. Dotazovala se na možnost střídavé výchovy.

Hovořeno bylo také s Davidem bez přítomnosti matky. Nebyl ale příliš sdílný. Uvedl, že ho nejvíce baví ve škole tělesná výchova, ve volném čase hraje fotbal a házenou. Pozitivně hodnotil vztahy s oběma rodiči i s jejich novými partnery. Projevila přání vídat se s otcem o víkendu, alespoň jednou za čtrnáct dnů. OSPOD se spojil následně s otcem a doporučil mu častější kontakty se synem, připomenul potřebu jednotné a důsledné výchovy rodičů. Otec vzal na vědomí a přislíbil.

OSPOD v návaznosti na předešlá jednání s rodiči zkontaktoval školu opakovaně v březnu 2011 a zjistil, že matka spolupráci se školou neobnovila, třídní učitelce se občas podaří matku zkontaktovat telefonicky a upozornit jí na přetrvávající problémy. K nápravě však nedochází. David se na sebe ve škole snaží upozornit nevhodnými způsoby, děti se mu smějí, nechtějí s ním spolupracovat při skupinové práci. Přetrvává záliba Davida ve sportu.

OSPOD požádal o spolupráci otce. Otec se vyjádřil, že si je vědom nespolehlivosti matky a zná také problémy Davida. Vyjádřil se, že rozhodně neuvažuje o převzetí syna do své výchovy, má novou rodinu, podniká a je časově zaneprázdněný. Doporučil, aby OSPOD vedl matku k plnění rodičovských povinností.

OSPOD se opakovaně snažil navázat kontakt s matkou. Na předvolání se nedostavovala, telefonicky se ze schůzek omluvila, kontakt oddalovala, vždy pouze slíbila, ale nesplnila. Nespolupracovala ani se školou. Problémy Davida přetrvávaly.

Po delší pauze, až v dubnu 2011 se podařilo s matkou znovu navázat kontakt. Matka přiznala, že syna dosud neobjednala do poradny, opět slibovala nápravu. Ke svým poměrům uvedla, že je bez pracovního poměru. Opakovaně byla poučena o obsahu rodičovské zodpovědnosti a byla jí zdůvodňována zájmy dítěte potřeba řešení přetrvávajících problémů.

Z podnětu OSPOD proběhlo u okresního soudu jednání ve věci výchovného opatření v zájmu Davida. K jednání se dostavili oba rodiče, aby se vyjádřili k situaci dítěte. Matka měla tendence problémy syna bagatelizovat. Otec hovořil o synovi jako o nevychovaném, vinu viděl na straně matky. Sám by jeho výchovu zvládl, ale nemá

z důvodů podnikání na syna čas a v zaměstnání má starostí dost. Nad výchovou Davida soud v září 2011 nařídil dohled.

Matka nadále se školou ani s OSPOD nespolupracovala. OSPOD se obrátil v listopadu 2011 na otce a požádal o zajištění vyšetření Davida v pedagogicko-psychologické poradně, doporučil účast obou rodičů na vyšetření. Otec přislíbil a syna do poradny objednal. OSPOD navázal kontakt s mateřskou babičkou Davida. Babička přislíbila, že zajistí, aby se matka dostavila na OSPOD. Babička uvedla, že matka je značně zadlužená.

V prosinci 2011 obdržel OSPOD oznámení Policie ČR, že David spolu se starším chlapcem fyzicky napadl v místním parku spolužáka.

OSPOD opakovaně kontaktoval mateřskou babičku, neboť matka se opět na sjednané schůzky nedostavovala. S její pomocí se v prosinci 2011 uskutečnila na OSPOD schůzka obou rodičů i babičky za účelem řešení situace Davida. Matka opakovaně uváděla, že vidí problém na straně otce, který se na výchově syna nepodílí, stýká se s oběma dětmi minimálně. Otec se vyjádřil, že syna má v péči matka, má tedy největší vliv na jeho výchovu a pokud jsou ve výchově problémy, měly by být řešeny s matkou. Uznal, že matka výchovu nezvládá. Konfrontací mezi rodiči bylo shledáno, že David se opakovaně toulal ve večerních hodinách venku za situace, kdy ho matka pustila k otcovské babičce a on řekl babičce, že se vrací k matce. Rodiče vyslechli výchovná doporučení OSPOD i poučení o možných důsledcích, pokud nedojde k nápravě. Na svých postojích ale setrvali. Opakovaně jim bylo doporučeno dostavit se na sjednanou schůzku v pedagogicko-psychologické poradně. Babička hodnotila Davida jako zlého a agresivního. Nemá s ním dobré zkušenosti, proto k ní nesmí na návštěvy, jezdí k ní pouze starší vnuk, který je bezproblémový a rozumný. Matku hodnotila jako nedůslednou, nechá Davida dělat si, co chce. Matka má finanční problémy, utratila finanční prostředky vyplacené otcem v rámci majetkového vypořádání. Za soužití s otcem dětí nemusela pracovat a od rozvodu má problém se zaměstnat. Babička rodině finančně vypomáhá. K osobě otce babička uvedla, že pochází z rodiny, kde otec pracoval, a matka se starala o děti sama. Tento vzorec chování otec pravděpodobně od svých rodičů převzal. Uznala, že otec hodně pracuje.

V prosinci 2011 za účasti OSPOD proběhla na ZŠ výchovná komise v zájmu Davida. Dostavili se oba rodiče. Oba vyslechli připomínky školy. Škola dala rodičům

najevo, že problém vidí především ve výchovném přístupu rodičů a nedostatečném dohledu nad Davidem. Otec zachoval postoj jako při jednání před OSPOD. Matka slibovala spolupráci a nápravu. Škola matce nabídla pomoc. Matka si ve škole dohodla termín, kdy zkontaktuje jednotlivé vyučující a zjistí si aktuální výsledky syna i doporučení vyučujících ke zvládnutí učiva. Matka tuto dohodu dodržela.

V lednu 2012 byl David vyšetřen etopedem pedagogicko-psychologické poradny.

V lednu 2012 bylo provedeno šetření v rodině. Doma byla zastižena matka. Opět situaci hodnotila pozitivně. Sama problémy se synem nemá. S učiteli se domluvila, učivo s Davidem doplnila přes vánoční prázdniny, se školou bude nadále spolupracovat. Uvedla, že ji mrzí, že otec nezměnil svůj přístup k Davidovi, stýká se s ním minimálně. K vyšetření v pedagogicko-psychologické poradně uvedla, že etoped hodnotil Davida pozitivně, neshledal žádné problémy, nedoporučil opakovanou návštěvu.

Následným dotazem OSPOD na odborné vyšetření Davida v pedagogicko-psychologické poradně bylo zjištěno, že k vyšetření se dostavila s Davidem pouze matka. Etoped uvedl, že David má naprosto benevolentní výchovu, nemá žádné hranice a chová se manipulativně. Manipuluje s rodiči, kteří nedokáží vytvořit koalici, což je v neprospěch pro výchovu Davida a podporuje jeho chování: vše musí být podle Davida a pokud ne, volí agresi, aby se prosadil. Prvořadá je pro Davida svoboda. Případnou terapii etoped hodnotí jako problematickou, matka bude obtížně respektovat odborná doporučení.

V rámci dohledu nad výchovou bude OSPOD s rodinou pracovat nadále.

Stanovení sociální diagnózy:

Uvedená případová studie popisuje situaci dítěte z dysfunkční rodiny. Rodina neplní řádně své funkce minimálně od rozchodu rodičů. Po rozvodu rodičů vyrůstá David v neúplné rodině, krátce doplněné o přítele matky, který se ale na jeho výchově nepodílí. Rodina selhává v plnění hned několika funkcí současně. Na rodinu doléhají finanční problémy, matka je nezaměstnaná, zadlužená. Vážně je narušena funkce výchovná. Matka sama výchovu syna nezvládá, ztrácí zájem o výchovu syna, odmítá odbornou pomoc. Tím že matka nevede Davida k plnění školních povinností a nespolupracuje se školou, není pro syna dobrým vzorem, neučí syna respektu k autoritám, zodpovědnosti, v čemž může být počátek morálního úpadku osobnosti

Davidu. Selhává citová výchova Davida, důsledek je možné spatřovat v jeho agresivním chování. Z nezájmu matky o dobré prospívání syna lze usuzovat na její nedostatečnou citovou angažovanost při výchově syna. Naplňována tak není ani emocionální funkce rodiny. Nejistá matka může jen s obtížemi uspokojovat potřebu bezpečí a jistoty pro dítě, byť školního věku. Nedostatečnou kontrolu matky nad Davidem je možné spojovat s narušenou ochrannou funkcí rodiny.

Problémy ve výchovném prostředí u matky nekompensuje svým přístupem ani otec. Otec se věnuje své profesi na úkor výchovy syna. Orientuje se na novou rodinu a výchovu dětí z prvního manželství zanedbává. Davidovi chybí autorita otce, ale také autoritativní koalice rodičů. David může postoji otce citově strádat.

Z přístupu obou rodičů a z jejich nedostatečného zájmu o dítě je možno usuzovat na citovou subdeprivaci Davida. Důsledkem jsou pak poruchy chování Davida, které se projevují v přístupu ke školním povinnostem, v agresivním chování a toulání Davida.

Pozitivní moment je možné spatřovat v zájmu Davida o sport.

Případová studie je rovněž příkladem toho, jak obtížné je změnit postoje rodičů, i když je tato změna potřebná ku prospěchu jejich vlastního dítěte a jak upřednostňování individuálních zájmů rodičů může poškodit zájmy dětí. Případová studie demonstruje, jak může rozchod rodičů narušit funkčnost rodiny a v souvislosti s tím demonstruje také možné dopady rozchodu rodičů na dítě.

Návrhy a opatření: *David je dítě ohrožené a je nutné aplikovat v jeho zájmu sociálně-právní ochranu. Nezbytné je pracovat s celou rodinou na obnovení narušených funkcí rodiny tak, aby byly v dostatečné míře uspokojovány potřeby Davida. Protože opakované upozornění rodičů na shledané závady a poskytnutí základního sociálně-právního poradenství nevedlo k nápravě, doporučuji předat rodinu do péče odborníků, konkrétně za účelem rodinné terapie. Protože rodiče nejsou dostatečně motivováni k dobrovolné spolupráci s odborníky, ale situaci Davida je nutné řešit bez dalšího zbytečného odkládání, navrhuji využít zákonné úpravy výše citovaného Zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších právních předpisů, konkrétně § 12, tj. uložení povinnosti rodičům využít pomoci odborného poradenského zařízení s cílem pracovat s rodiči především na změně postojů a rozvoji rodičovských kompetencí a současně pracovat s Davidem za účelem korekce jeho chování.*

5.2 Případová studie č. 2

Sylvie se dostala do evidence OSPOD v říjnu 2008, po-té, co byla vyslýchána Policií ČR jako svědek mladší patnácti let v souvislosti s probíhajícím vyšetřováním osoby podezřelé ze spáchání trestného činu nedovolené výroby a držení omamných a psychotropních látek a jedů. Bylo jí 14 let, studovala kvartu víceletého gymnázia, žila v rodině po materiální stránce dobře situované. Na Policii ČR přiznala, že již ve dvanácti letech začala kouřit marihuanu a postupně vyzkoušela také hašiš, pervitin i lysohlávky. Marihuanu kouří pravidelně a pervitin měla naposledy několik dní před konaným výsledkem. Drogy dostávala od kamarádů nebo si je kupovala za peníze, které odcizila doma matce. K poměrům doma uvedla, že žije v rodinném domě s matkou a dvěma mladšími sourozenci. Otec se od rodiny odstěhoval před rokem.

OSPOD obratem kontaktoval rodiče, připomenul jim rodičovskou zodpovědnost. Rodiče se vyjádřili, že řeší problém dcery tak, že se obrátili na odborné terapeutické zařízení v Praze, kam dceru pravidelně vozí na terapie a i doma postupují dle rad psycholožky, nad dcerou dohlíží; Sylvie se pod vlivem terapie vrací také ke svým zájmům, především k malování. Kontaktem s terapeutickým střediskem OSPOD ověřil vyjádření rodičů. Dotazem ve škole byl shledán zhoršený prospěch, ojedinělý problém v docházce – dvě neomluvené absence, připomínky k chování škola neměla. Sylvie se rozhodla pro přestup na jinou střední školu, rodiče její přání respektovali. Při opakovaném kontaktu matka OSPOD znovu potvrdila, že Sylvie návykové látky neužívá, chodí do školy a plní si své povinnosti. Přiznala, že rozchod rodičů výchovu dětí poznamenal, ale situace se již stabilizovala, rodiče spolu komunikují, pokud jde o otázky výchovy, a neřeší s dětmi žádné výchovné problémy. K rodinným poměrům nebyla matka více sdílná. Žádnou pomoc OSPOD nepožadovala. Opakovala, že výchovu zvládá. Drogové období Sylvie bylo projednáno v červnu 2009 příslušným okresním soudem pro mládež, Sylvie se vyjádřila, že návykové látky již neužívá, spolupracuje s psychologem; její výpověď potvrdila i matka. Soud neuložil žádné opatření, které nabízí Zákon č. 218/2003 Sb., ve znění pozdějších právních předpisů, o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže. Na podzim roku 2009 se rodiče oficiálně rozvedli, děti zůstaly v péči matky. Matka se opakovaně vyjádřila, že výchovu všech dětí zvládá.

V lednu 2011 OSPOD opakovaně kontaktoval matku a nabízel jí své poradenské služby. Matka zopakovala, že výchovu dětí zvládá. Sylvie studuje střední školu, neužívá návykové látky. Testy, které matka u dcery nárazově provádí, to potvrzují. Sdělila, že pokud by měla s výchovou problémy, využila by pomoci odborného zařízení, jako tomu bylo v minulosti.

Následným dotazem ve škole nebylo vyjádření matky potvrzeno. Sylvie měla problémy s docházkou do školy, matka požádala o přerušování studia. Opakovaným kontaktem matka OSPOD přiznala, že Sylvie stále udržovala kontakty s drogovými kamarády. Rodiče Sylvii na doporučení psychologa svěřili v březnu 2011 do péče diagnostického ústavu pro mládež, oddělení s výchovně léčebným režimem pro mládež ohroženou drogovou závislostí, kde Sylvie pobývala dva měsíce.

Po návratu z diagnostického ústavu zklamala Sylvie očekávání matky. Bez jejího svolení odjela do Prahy za kamarádem, se kterým se seznámila právě v diagnostickém ústavu. Tím se vzájemné vztahy vyhroutil a Sylvie se odstěhovala od matky k otcovské babičce. Sylvie začala být vyšetřována Policií ČR pro provinění nedovolená výroba a jiné nakládání s omamnými a psychotropními látkami a s jedy. Kurátor pro mládež příslušného OSPOD navázal bližší spolupráci se Sylvii i s matkou. S jeho pomocí byla obnovena komunikace mezi matkou a Sylvii. Matka Sylvii zaměstnala ve svém podniku, což Sylvii potěšilo. Sylvie obnovila známost s o pět let starším přítelem, který měl rovněž drogovou minulost a byl i ve výkonu trestu odnětí svobody. Po návratu z výkonu trestu ale vedl řádný život a pracoval. Rozhodl se, že pomůže i Sylvii, aby se nedostala do podobných problémů jako on. Rodiče souhlasili, aby se Sylvie nastěhovala ke svému příteli a k jeho rodině. Sylvie navázala spolupráci s probační a mediační službou, souhlasila s testováním na přítomnost návykových látek a s vykonáním obecně prospěšné činnosti v domově důchodců. Probační a mediační služba ve své zprávě k rodinným poměrům Sylvie mimo jiné uvedla, že Sylvie má obtíže s respektováním autority rodičů a stále se není schopná vypořádat s odchodem otce od rodiny. Od dvanácti let věku navazovala pro ni zásadní partnerské vztahy a v rámci jednoho takového vztahu jí přítel naučil užívat pervitin intravenózně. Postupně za účelem nákupu drogy Sylvie odcizila doma finanční hotovost zhruba ve výši 50.000 Kč.

Již v červnu 2011 Sylvie opět matku zklamala. Hádku s přítelem řešila útekem. Nereagovala na matčiny telefonáty, proto se matka obrátila na Policii ČR. Sylvie byla vypátrána a matka s ní kontaktovala psycholožku diagnostického ústavu. Sylvie

na útěku užila pervitin. Psycholožka diagnostického ústavu doporučovala ústavní pobyt Sylvie z důvodů výchovných problémů. Upozornila na rozpor mezi způsobem, jakým Sylvie žije jako dospělá, a její nevyzrálostí po stránce citové. Matka se rozhodla dát Sylvii poslední šanci. Sylvie opět nastoupila k matce do zaměstnání, udobřila se s přítelem a v září 2011 nastoupila do školy, opakovala druhý ročník, bydlela opět u matky.

Sylvie byla uznaná vinnou z provinění nedovolené výroby a jiného nakládání s omamnými a psychotropními látkami a s jedy, bylo jí uloženo výchovné opatření spočívající v dohledu probačního úředníka na dobu deseti měsíců a výchovná povinnost vykonat bezplatně ve volném čase společensky prospěšnou činnost o objemu třiceti hodin.

Ještě v listopadu 2011 Sylvie řádně docházela do školy a plnila si své povinnosti. V prosinci matka kontaktovala OSPOD s tím, že Sylvie je na detoxikační léčbě v Praze. Konflikt s přítelem řešila opět tím, že sáhla po droze. S léčbou souhlasila. Matka zvažovala možnost další léčby po dokončení detoxikace. Rozhodla se převzít dceru na vánoční svátky do své péče a následně ji umístit do léčebné komunity. Ještě 23. 12. 2011 Sylvie kurátorovi pro mládež sdělila, že respektuje rozhodnutí matky a je připravena nastoupit po novém roce do léčebné komunity. Za tímto účelem se hodlá dohodnout s vedením školy na individuálním vzdělávacím plánu.

Sylvie nedostála svých slibů, během vánočních svátků se dostala do konfliktu s matkou, matka se rozhodla umístit ji do léčebné komunity bezodkladně. Při nástupu bylo kontrolou shledáno, že Sylvie má v těle psychotropní látky a nebylo možné ji přijmout. Sylvie řešila konflikt s matkou tak, že se odstěhovala k babičce, udobřila se znovu se svým přítelem. S touto známostí však nesouhlasila babička a docházelo k neshodám mezi Sylvii a babičkou. Sylvie tak začala trávit nejvíce času s přítelem. Svůj úmysl zopakovat detoxikační léčbu a odejít do léčebné komunity změnila pod vlivem svého přítele.

OSPOD vážně zvažoval podání návrhu k soudu na předběžné opatření a umístění Sylvie do výchovného ústavu.

Sylvie zkontaktovala počátkem ledna 2012 OSPOD spolu se svým přítelem. Uvedla, že se nastěhovala k příteli a jeho rodině, cítí se u nich dobře, nedoléhají na ní tolik konflikty ve vztazích v její vlastní rodině. Přítel Sylvie sdělil, že je připraven ji

podpořit, aby se nevracela k užívání návykových látek, jeho rodina souhlasí s tím, aby Sylvie bydlela v jejich domácnosti. Vztah s matkou hodnotila jako „ne příliš ideální“, otec se s ní nebaví, dříve její problémy řešil tak, že ji fyzicky ztrestal. Sylvie byla OSPOD důrazně upozorněna na zvažované řešení její situace nařízením ústavní výchovy. Sylvie přislíbila spolupráci kurátorovi pro mládež OSPOD.

Následující den Sylvie nastoupila zpět do školy. Kontrolou OSPOD v bydlišti Sylvie nebyly shledány žádné závady, rodina přítele Sylvie působila dobrým dojmem, spolupracovala. Dohodnuté termíny schůzek začala plnit i Sylvie, tj. docházky ke kurátorovi pro mládež, na probační a mediační službu. Objednala se do psychologické ambulance. Stále u ní přetrvává příležitostné kouření marihuany, které sama Sylvie nepovažuje za problém. Sylvie obnovila komunikaci s matkou, pro dobu školního volna k ní nastoupila do zaměstnání, z výdělků splácí také soudní výlohy. S přítelem do budoucna uvažuje o samostatném bydlení v pronajatém bytě. Šest měsíců zbývá do zletilosti Sylvie. Matka toleruje Sylvii její pobyt u přítele. Vyjádřila se, že je to také způsob ochrany mladších sourozenců Sylvie, aby nebyli svědky dalších případných konfliktů.

Stanovení sociální diagnózy:

Případová studie č. 2 popisuje úsek ze života dívky, která se dostala do problému v souvislosti s užíváním návykových látek. Je patrné, že svůj životní styl a způsoby trávení svého volného času změnila Sylvie v období, kdy rodiče řešili partnerské problémy, které vyvrcholily odchodem otce od rodiny k nové partnerce. Přestože případová studie nezachycuje hloubku a ani délku trvání manželské krize rodičů, pro Sylvii, která byla nejstarší ze tří dětí a která prožívala zároveň vývojový stupeň dospívání své osobnosti, mohla být tato událost traumatem, který ovlivnil její prožívání a projevil se v jejím chování. Lze konstatovat, že rozchod rodičů ovlivnil fungování rodiny. Problémy se vyskytly v naplňování funkce socializačně-výchovné a emocionální.

Ztracené jistoty domova mohly být jednou z příčin, které vedly Sylvii předčasně k navazování partnerských vztahů, možná i takových, které byly v rozporu s představami rodičů. První zkušenosti s užíváním návykových látek v poměrně útlém věku poznamenaly její další vývoj i způsob jejího života. Situaci Sylvie dobře vystihla psychologička diagnostického ústavu, která upozornila na výrazný rozpor mezi způsobem života Sylvie a její citovou nevyzrálostí. Sylvie opakovaně jednala nepřiměřeně v zátěžových situacích: když řešila konflikty s rodiči, s partnery, pak sahala

po návykové látce. Droga se pro ni stala „berličkou“ v nouzi. Ztrátu pocitu jistoty a bezpečí je možno pozorovat v mnoha momentech, jako např.: nestálost domova, ztráta autority obou rodičů, nevyjasněný vztah s otcem.

Případová studie dokládá rovněž tu skutečnost, že nejenom rodina na nízké socioekonomické úrovni selhává ve výchově dětí. Naopak je příkladem selhání rodiny dobře situované, která byla dostatečně podnětným prostředím pro Sylvii, Sylvie měla možnost a také docházela na řadu kroužků, měla možnost studovat a rozvíjet svůj potenciál. Rodinná krize ale její vývoj ovlivnila negativním způsobem.

Znakem funkční rodiny je ta vlastnost, že v případě problémů vyhledá vhodnou pomoc a podporu. Rodiče Sylvie, následně pak především matka, využívali odborného poradenství a péče. Otázkou ale zůstává, zda této pomoci využili včas a v dostatečné míře. Spíše je z komunikace rodičů s OSPOD patrné, že rodina se nejprve snažila problémy řešit sama, bez „zbytečného“ upozornění okolí na ně, s ohledem na své finanční možnosti využila raději pomoci v anonymní Praze. Je možné z tohoto důvodu uvažovat i o problémech v plnění ochranné funkce rodiny.

Případová studie je rovněž příkladem toho, jak obtížné je proniknout do intimního prostředí rodiny, jak jsou rodinné vztahy křehké a jak je obtížné dosáhnout obnovení narušených funkcí rodiny i usměrnit vývoj dítěte. Problémy, které do života rodiny přinesly starosti se sociálním selháváním Sylvie, zpětně komplikují další fungování rodiny a její stabilitu.

Sylvie pomalu vstupuje do dospělosti, utváření její osobní identity je ale poznamenáno řadou nepříjemných zkušeností, stále nemá vyřešeny osobní vztahy s rodiči, upíná se na svého přítele, ale i tato vazba je stále nejistá.

Návrhy a opatření: Za zásadní považují kontrolu a dohled nad Silvií za spolupráce všech zúčastněných, tj. sociálního kurátora OSPOD, matky, probační a mediační služby, školy, psychologky, přítele Sylvie a současně jejich společnou podporu pro Silvii a její motivaci pro život bez drog. Pokud dojde k dalšímu selhání, bude nejvhodnějším opatřením ústavní léčba. S ohledem na věk Sylvie bude v takovém případě podstatné, zda se sama pro takový postup rozhodne.

5.3 Případová studie č. 3

Rodina začala být sledována OSPOD v roce 2004 na základě upozornění ze strany veřejnosti, že z domácnosti je slyšet často dětský pláč a křik matky na děti. OSPOD provedl sociální šetření a shledal, že se jedná o mladou rodinu, oba rodiče ve věku 21 let a v rodině jsou již dvě děti: Marie, nar. 2001, a Hana, nar. 2004, a matka očekává narození dalšího dítěte. Matka své jednání odůvodnila svým stavem, kdy je často unavená a podrážděná, otec dětí chodí do zaměstnání, rodině vypomáhá babička. Matka byla poučena o nevhodnosti řešení svých potíží negativním chováním vůči dětem, bylo jí doporučeno zapsat starší dceru do mateřské školy (dále jen MŠ). Bylo jí nabídnuto, že za účelem poradenství se může sama obrátit na OSPOD, např. při vyřizování MŠ nebo řešení dalších případných, i finančních problémů. Doporučeno využívat pomoci otce a širší rodiny při zajišťování péče o děti.

Rodina sama se s OSPOD dále nekontaktovala. OSPOD provedl z vlastní iniciativy opakovanou návštěvu v rodině a nabízel poradenství. V péči o děti provedenou návštěvou nebyly shledány žádné závady, rodiče sami na žádné problémy neupozornili.

V roce 2006 OSPOD obdržel oznámení od správce bytového fondu, že rodina dluží na nájemném a hrozí vystěhování z bytu, což iniciovalo další šetření v rodině. Rodiče byli upozorněni na riziko vystěhování, bylo jim doporučeno dostavit se ke správci bytového fondu a dohodnout se na splátkách dlužného nájemného. Protože otec byl bez pracovního poměru, bylo rodičům dále doporučeno dostavit se na příslušný úřad k přehodnocení finanční situace rodiny a k podání žádosti o dávky pomoci v hmotné nouzi. Rodiče vyslechli doporučení, sami neměli žádných připomínek, vzájemné soužití hodnotili kladně, stejně se vyjádřila matka bez přítomnosti otce. V rodině v té době již tři děti, také syn Jan, nar. 2004. Na návštěvě byla babička.

V roce 2007 bylo OSPOD oznámeno, že rodina bude soudně vystěhována z obecního bytu pro neplacení nájmu. MŠ rovněž podala informace o dluhu na školném. Ani v tomto případě rodina aktivně nenavázala kontakt s OSPOD. OSPOD provedl návštěvu z vlastní iniciativy. Rodiče se vyjádřili, že ještě nejsou rozhodnutí, jak budou dále řešit bytovou situaci. Matka uvažovala o přestěhování se s dětmi k babičce. OSPOD proto kontaktoval babičku, zjistil složité vlastnické vztahy k nemovitosti, ve které bydlela babička a spolu s ní její manžel, další dospělá dcera a bratr manžela

babičky. Bylo předjednáno, že širší rodina by poskytla bydlení pouze matce a dětem. Otci přičítala vinu za finanční problémy rodiny a pomoc mu odmítla. Došlo k soudnímu vystěhování rodiny.

V roce 2008 kontaktovala matka OSPOD s tím, že žije s dětmi u babičky, všechny tři děti dochází do mateřské školy, ze sociálních dávek matka splácí půjčky a pohledávky, otec s rodinou nežije. Požádala o poradenství při podání návrhu k soudu na úpravu poměrů k dětem a vyměření vyživovací povinnosti otci. Soud rozhodl o návrhu matky, svěřil děti do její výchovy a otci vyměřil částky, kterými má přispívat na jejich výživu. Matka následně řešila konflikty s majitelkou nemovitosti, ve které bydlela s dětmi u babičky. Přiznala alkoholismus svého otce (tj. manžela babičky) a jeho agresivní chování v opilosti také za přítomnosti dětí. Za této situace došlo k úrazu Hany. Mateřská škola následně doporučila matce vyhledat dětskou psychiatricku z důvodu agresivního chování Jana k dětem. Matka byla po nástupu do zaměstnání jako pomocná síla v kuchyni po třech dnech propuštěna, novou práci sháněla obtížně. Otec se navrátil k rodině, nastěhoval se k matce do jejího bydliště se širší rodinou, živil se příležitostnými brigádami, z evidence úřadu práce byl sankčně vyřazen pro nespolupráci. Soužití rodičů bylo konfliktní, také pod vlivem zásahů ze strany širší rodiny. Matka zvažovala podání návrhu na rozvod. Nakonec se odstěhovala s otcem dětí, společně si pronajali byt a společně vychovávali děti.

V roce 2010 obdržel OSPOD informaci ze školy týkající se nejstarší, v té době devítileté Marie: objevilo se záškoláctví, drobné krádeže, dítě se neúčastnilo školních kulturních akcí a výletů z finančních důvodů. Škola doporučovala vyšetření Marie v pedagogicko-psychologické poradně. Matka následně sama kontaktovala OSPOD, přiznala finanční problémy, rodina opět řádně nehradila nájem a majitel je požádal o vyklizení bytu. Matka s dětmi se nastěhovala zpět do bydliště babičky. Otce širší rodina opět odmítla přijmout. Do rodiny přibyl další dítě: Blanka, nar. 2010. Matka opakovaně zvažovala podání návrhu k soudu na úpravu poměrů k dětem a rozchod s otcem dětí. OSPOD předalo matce informace o možnosti bydlení v zařízení sociálních služeb, které v regionu nově funguje. Nabídky matka využila a do zařízení se s dětmi nastěhovala. Matku bylo nutné urgovat, aby spolupracovala s pedagogicko-psychologickou poradnou v zájmu Marie.

Pobytem matky v zařízení sociálních služeb, který započal navíc v době školních prázdnin, tedy za podmínek celodenní péče matky o děti, se zviditelnily další problémy

rodiny: matka nedostatečně dohlíží nad dětmi, děti volně pobíhají po bytovém domě a kontaktují ostatní nájemníky, ještě ve večerních hodinách hlučí, matka ráno dlouho spí a nechá děti opět běhat po domě. Péči matky o mladší děti, včetně nejmladší Blanky, nahrazuje často nejstarší Marie. Matka posílá děti samotné, aby se osprchovaly, přestože nedosáhnou ani na kohoutky. Často děti chodí spát nemyté. Matka na děti nepřiměřeně křičí, je k nim vulgární, fyzicky je trestá za neposlušnost. Stává se, že nejmladší dceru zamkne v bytě a odchází ven s ostatními dětmi a před domem kouří. Matka nevychází s finančními prostředky, neumí s nimi hospodařit. V rodině opakovaně minimum potravin a děti mají hlad. Stalo se, že Marie chovala nejmladší Blanku, a ta jí spadla na zem. Byla přivolána záchranná služba. Matka nechávala děti hlídat také nájemníkům a odcházela ve večerních hodinách za zábavou. Sama matka opakovaně upozorňovala na výchovné problémy s nejstarší dcerou, projevila zájem o její umístění do ústavní péče na určitou dobu. OSPOD byl navíc upozorněn ze strany veřejnosti, že Marie opakovaně obcházela domácnosti v okolí bydliště babičky a dožadovala se finanční a materiální pomoci pro matku.

S nástupem dětí do mateřské a základní školy v září 2010 se situace zčásti stabilizovala. Matka celodenně pečovala o nejmladší Blanku, Marie docházela do školy, mladší dvě děti zůstávaly v mateřské škole do odpoledních hodin. Stalo se ale například, že v době nemoci šla s dětmi k lékařce na vyšetření sousedka nebo k lékařce přišla Marie bez doprovodu. Marie začala příležitostně kouřit, cigarety brala matce. Matka požádala na doporučení pedagogicko-psychologické poradny o dobrovolný pobyt Marie v diagnostickém ústavu. Matka měla často sklony z problémů rodiny vinit právě nejstarší Marii – např. že jí ukradla peníze a ona pak s nimi nevychází nebo že ubližuje mladším sourozencům, že je na matku vulgární. Otec děti navštěvoval, jinak žil mimo rodinu, ale bez stálého bydliště, živil se příležitostnými brigádami, neplatil si zdravotní pojištění. Babička nadále docházela do rodiny. Přiznala ale, že má sama velké dluhy a finanční problémy. Soud znovu rozhodl o úpravě poměrů k dětem, svěřil je do výchovy matce a otci vyměřil vyživovací povinnost. Nad výchovou dětí stanovil dohled.

OSPOD rodinu pravidelně navštěvoval, připomínal matce opakovaně povinnosti plynoucí z rodičovské zodpovědnosti. Matce byla opakovaně poskytnuta jednorázová materiální pomoc formou nákupu základních potravin, sunaru a plen. Další materiální pomoc byla poskytnuta ze strany charity formou poskytnutí ošacení pro děti, ložního

povlečení apod. Matka byla však schopna oblečení odmítnout se slovy: „Je komunistické.“ Prováděnými šetřeními byl v domácnosti opakovaně shledáván nedostatek potravin i nedostatečná finanční hotovost. Pracovníci zařízení sociálních služeb nabízely matce pomoc a podporu, např. pokud jde o péči o děti, přípravu nejstarší Marie do školy, vaření, hospodaření s finančními prostředky. Spolupráce s matkou byla problematická, matka pomoc odmítla nebo navázala spolupráci a v závěru jednala v rozporu s dohodou.

Následovala událost, kdy matka opustila spící děti v nočních hodinách a odešla se bavit na diskotéku. Případ byl oznámen Policii ČR – přivolaná sociální pracovnice OSPOD v nočních hodinách zajistila dozor nad dětmi ze strany babičky dětí. Z důvodů obav o další vývoj dětí podal příslušný OSPOD k soudu podnět k zahájení řízení o nařízení ústavní výchovy dětí, když stávající dohled nad výchovu se jevil jako opatření nedostačující. Otec byl bez stálého bydliště a nevyvíjel snahu své poměry změnit, požíval alkoholické nápoje. Širší rodina se vyjádřila, že má své problémy, dluhy a není v jejích možnostech péči o děti zajistit. OSPOD i sociální pracovnice sociálního zařízení se snažili opakovaně přimět matku ke spolupráci. Naráželi ale na její marné sliby, lži, opakovaně bylo zjištěno, že matka děti opustila v nočních hodinách a odešla na diskotéku. Ukázalo se, že matka uzavírá další nebankovní úvěry a je značně zadlužená.

Marie nastoupila na žádost matky v lednu 2011 k diagnostickému pobytu do dětského diagnostického ústavu. Do zařízení ji doprovodil otec.

Ještě před samotným diagnostickým pobytém byla Marie vyšetřena v pedagogicko-psychologické poradně. Na počátku vyšetření sama Marie uvedla jako důvod návštěvy v poradně to, že zlobí, někdy bije děti. Dále uvedla, že tak činí, protože na ně má vztek, ale ony jí to dělají také. Peníze, které krade, utratí za housky, protože má hlad, bojí se mamce říkat o svačinu, aby jí nenařezala. Mamka jí pořád říká, že je tlustá. Má pocit, že jí mamka nemá ráda. Cigarety bere mamce, protože jí to chutná, mamka také kouří. Marie dle jejích slov nezažívá, že by ji mamka pohladila, spíše na ní jenom křičí, někdy jí i bije. Občas odnáší i to, co provedou ostatní sourozenci, např. když je má hlídat a mamka není doma. Matka následně uvedla, že Marie si vše vymýšlí, sama má dojem, že vše dělá správně.

Po nástupu do diagnostického ústavu Marie tesknila, trpěla nočními děsý. Rodiče ji ale nijak nekontaktovali – nezavolali ani nenapsali. Zařízení muselo opakovaně samo vyvinout iniciativu a rodiče přimět k zájmu o dceru. Marie se na nové prostředí adaptovala, neměla problémy ve vztazích s pedagogy ani s dětmi. Jediným prohřeškem bylo odhalení krádeží, kdy si Marie shromažďovala předměty denní potřeby, jako zubní pastu, sprchový gel, jelení loje apod., které si chtěla vzít domů. Psycholog do závěrečné zprávy o diagnostickém vyšetření Marie uvedl mimo jiné, že dívka je emočně deprivovaná, dlouhodobě přetěžovaná požadavky okolí neadekvátními jejímu věku, dlouhodobě nejsou uspokojovány její potřeby, je uzavřená, nejistá a úzkostná, alarmující je nezřetelné a neadekvátní vymezení jejího postavení v rodině, které neumožňuje podmínky odpovídající potřebám jejího vývojového období. Potřebuje vřelé přijetí, jasné vymezení hranic a své vlastní role, zohlednění potřeb adekvátních jejímu věku. Etoped mimo jiné v závěru uvedl, že se u Marie osvědčilo citlivé, emočně vřelé výchovné vedení s důslednou korekcí nevhodných jevů, s vysvětlováním, proč je dané chování nevhodné a jak se příště chovat lépe. Konstatoval, že přirozená a srozumitelná pravidla podaná spolu s vysvětlením proč jsou vyžadována dívka přirozeně akceptuje, což vede postupně k upevňování mravního vědomí a jeho postupné interiorizaci, která je základním předpokladem pro další dívčino chování společensky žádoucím způsobem. Zároveň dívka potřebuje přátelské výchovné prostředí, které jí umožní prožívat přirozené dětské radosti, bude obohacovat její rozhled o pozitivní prožitky, cíleně ji bude směřovat ke smysluplnému využití volného času a podpoří systematickou péčí i školní docházku. Rodina prozatím není schopna tyto základní podmínky řádné výchovny plnit. Závěrem diagnostického pobytu bylo s ohledem na rodinné poměry dítěte doporučení umístění Marie do ústavní výchovy.

Jan byl vyšetřen etopedem pedagogicko-psychologické poradny, kterého matka navštívila na základě doporučení MŠ. Podala informace, že ve školce Jan začíná být na děti zlý, neposlouchá. V průběhu vyšetření se Jan svěřil, že je často na mamku rozzlobený, protože když za ním přijde jeho taťka, s kterým by si chtěl hrát, tak se s ním mamka hned pohádá, táta potom odejde. On je pak hodně smutný a má vztek, mamka se na něho často zlobí. Etoped v závěru svého vyjádření konstatoval, že matka ve své rodičovské úloze naprosto selhává. Její výchova je živelná, nesystematická, děti nemají vštípeny základní hranice v chování, výrazně selhává citová složka ve výchově.

Okresní soud rozhodl v únoru 2011 o nařízení ústavní výchovy všech dětí, neboť nebyla zjištěna možnost jiné vhodnější formy náhradní péče o děti. Marie byla převezena z diagnostického pobytu do dětského domova rodinného typu v blízkosti bydliště matky a širší rodiny. Do stejného dětského domova matka na základě rozhodnutí soudu umístila i dvě mladší děti. Nejmladší Blanku předala do péče kojeneckého ústavu.

S adaptací dětí na prostředí dětského domova nebyly vážné problémy. Výhodou bylo, že s ohledem na sídlo domova pokračovaly děti v docházce do stejných školských zařízení. Marie pokračovala v docházce do 3. třídy základní školy s programem zvláštní škola. Učitelé hodnotili, že dívka se psychicky zklidnila, zlepšila se v učení a ustaly problémy s chováním. V dětském domově měla Marie však stále tendence vystupovat v roli „rodiče“, řešit sama rodinnou situaci se sociálními pracovníky. S chutí se ale zapojovala do všech činností, byla pozitivně laděná a vítala pozornost dospělých. Mladší Hana se rovněž dobře zadaptovala v novém domově, byla zapsána do 1. třídy základní školy s programem zvláštní škola z důvodu diagnostiky lehké mozkové retardace. Hodnocena byla jako klidná, ale nejistá, občas vzdorovitá. Po nástupu do dětského domova neměla upevněny základní hygienické návyky. V závěru zprávy o vyšetření školní zralosti Hany v pedagogicko-psychologické poradně byly dále zmíněny nízké sociální dovednosti, oslabená grafomotorika, vícečetná dyslalie, neupevněné pracovní návyky. U Jana byla školní docházka odložena zejména z důvodu chlapcovi hyperaktivity. Rodiče i babička děti v dětském domově navštěvují nepravidelně, stejně jako nejmladší Blanku v kojeneckém ústavu.

Stanovení sociální diagnózy:

Vybraná případová studie je úsekem ze života rodiny na nízké socioekonomické úrovni. Vypovídá o tom, jak rodina postupně přestávala plnit své základní funkce, a jak její problémy postupně narůstaly a postupně se také zviditelňovaly. Je opět potvrzením toho, jak je problematické proniknout do intimity rodinného prostředí, rozpoznat včas skutečné problémy a s rodinou pracovat na obnovení narušených rodinných funkcí. Dokládá potřebnost sociálních služeb na pomoc rodinám, jejich doprovázení při zvládání různorodých obtíží, aby nemusela jejich situace být řešena náhradní výchovou dětí, tím spíše výchovou ústavní, jako tomu bylo v uvedeném případě. Dokládá také význam pevné sociální sítě nukleární rodiny, která může v mnohém rodině pomoci v nejistotách, které přináší postmoderní doba. V tomto případě ale problémy zasáhly

i širší rodinu a její podpůrná síť nepostačovala. Rodina selhala v naplňování důležitých potřeb dětí: biologických, psychických i sociálních. Nedostatky rodinné výchovy poznamenaly vývoj dětí, děti byly svěřeny do výchovy ústavní. Rizikové faktory spatřuji především na straně rodičů a v jejich nedostatečných rodičovských kompetencích. Při hodnocení situace rodiny spatřuji velký otazník právě v práci s rodiči, s jejich motivováním ke změnám jejich postojů, hodnot a vedení k zodpovědnosti vůči dětem. Zajímavé bude sledovat další osud těchto dětí.

Tato případová studie je také dokladem jedné ze systémových chyb v péči o ohrožené děti, kdy došlo k rozdělení sourozenců, konkrétně nejmladší Blanka byla umístěna do kojeneckého ústavu a její tři sourozenci do dětského domova.

Návrhy a opatření: *Zásadním úkolem OSPOD v uvedeném případě je sanovat rodinu tak, aby obnovila své funkce a děti se mohly do rodiny vrátit. Protože se jedná ale o mnohoproblémovou rodinu, je nutné se připravit na práci časově náročnou. Vhodné by bylo zapojit do práce s rodinou i další, např. neziskovou organizaci. Předpoklad dlouhodobé práce s původní rodinou přináší další návrh na řešení případu čtyř ohrožených dětí, a tím je jejich svěřením do náhradní rodinné péče, konkrétně do pěstounské péče, samozřejmě nejlépe všech sourozenců společně se zachováním kontaktů s původní rodinou a s případnou perspektivou návratu do původní rodiny. Vyhledat vhodnou pěstounskou rodinu pro čtyři děti nebude ale snadné. Proto bych doporučila zvažovat svěřením do pěstounské péče alespoň nejmladší Blanky, samozřejmě opět s perspektivou, že bude udržovat kontakty s původní rodinou a nejlépe i se sourozenci.*

5.4 Případová studie č. 4

Rodina začala být sledována OSPOD v roce 2005. Na problém v rodině – nadměrné požívání alkoholických nápojů otcem upozornila širší rodina. Matce bylo v té době 30 let, otci 43 let a v rodině vyrůstaly tři děti: jedenáctiletý Jiří, devítiletá Anna a dvouletý Miroslav. Žili na venkově v rodinném domě spolu s rodiči otce, každá rodina ale vedla vlastní domácnost. Matka při prvním kontaktu přiznala, že otec má dlouhodobé problémy s alkoholem, navštěvuje pohostinství, v opilosti je agresivní, slovně ji napadá, ale stalo se, že ji napadl i fyzicky, hádají se, a to i před dětmi. Širší rodina jí radí, aby se od manžela odstěhovala, ona ale nechce. Otec spolupráci s OSPOD odmítl.

Škola v hodnocení Jiřího, žáka 5. třídy, uvedla, že je chlapcem družné povahy, ale kolektiv žáků se ho většinou straní, protože dětem vadí jeho zanedbaný vzhled a špatné hygienické návyky; bývá neumytý, jeho oblečení i jeho osobní věci jsou ušpiněné, chybí mu školní pomůcky, zapomíná domácí úkoly, do školy se nepřipravuje. K chování Jiřího škola připomínky neměla. Anna, žákyně 3. třídy, byla hodnocena jako plachá a uzavřená. I v jejím případě upozornila škola na nedostatečnou hygienu, oblečení často neodpovídající počasí. Rodiče se školou nespolupracovali. U obou dětí škola zhodnotila, že pokud by se do školy děti doma připravovaly, dosahovaly by lepších výsledků.

OSPOD rodinu navštívil, oba rodiče upozornil na shledané nedostatky, otcí doporučil kontaktovat AT poradnu, odborná pomoc byla doporučena i matce. Matka se vyjádřila, že soužití s manželem se zlepšilo, otec se stavěl k zájmu OSPOD o rodinu negativně. Matka přislíbila, že naváže spolupráci se školou a bude dbát o lepší hygienu dětí. Matka byla v té době na rodičovské dovolené, otec byl v pracovní neschopnosti. Starší děti byly kontaktovány ve škole. Vztahy s rodiči hodnotily pozitivně, mají rády oba rodiče i prarodiče. Přiznaly, že rodiče se hádají, ale pak se usmíří.

Rodina byla dále ze strany OSPOD sledována, rodiče byli vedeni ke spolupráci se školou, k zájmu o potřeby dětí. Přesto se vyskytovaly opakovaně problémy – po mírném zlepšení opět nespolupráce rodičů se školou, neuhrazené obědy ve školní jídelně apod. Otec se stále komunikaci s OSPOD vyhýbal. Rodina byla projednána v březnu 2006 Komisí pro sociálně-právní ochranu dětí. K jednání se dostavila pouze matka. K poměrům v rodině uvedla, že situaci hodnotí ve srovnání s předchozím obdobím příznivěji, otec omezil požívání alkoholu. Pokud ho ale požije, chová se agresivně. Agresivita směřuje vůči ní, nikdy ne vůči dětem. Ona o rozchodu s manželem neuvažuje. Otec byl bez stálého zaměstnání, opakovaně v pracovní neschopnosti, matka byla stále na rodičovské dovolené. Chování dětí ve škole se nijak nezměnilo. Přetrvávaly i nedostatky v hygieně dětí.

V listopadu 2006 při prováděném šetření v rodině otec před pracovníky OSPOD vyčetl matce, že špatně hospodaří s finančními prostředky a nedbá o domácnost. Rodina přiznala finanční problémy a hádky rodičů kvůli penězům.

Na druhém stupni základní školy začal mít Jiří problémy s chováním. V říjnu 2007 přišel spolu s dalšími spolužáky na odpolední vyučování pod vlivem návykové

látky, kouřili marihuanu. Jeho prospěch byl podprůměrný, neměl zájem o učení, neměl ani žádnou mimoškolní aktivitu. Anna byla školou stále hodnocena jako pasivní, tichá, neprůbojná, prospěchově průměrná žákyně. Otcí byl přiznán plný invalidní důchod, čímž se zlepšila finanční situace rodiny. Rodiče v souvislosti s tím začali hodnotit vzájemné vztahy příznivěji. I Jiří se v březnu 2008 vyjádřil, že rodiče se nehádají.

V létě 2008 opět problém. Matka odešla z domácnosti a rodině o sobě nepodávala zprávu. Děti ponechala doma s otcem. Po několika dnech se vrátila. Vzájemné vztahy s otcem dětí hodnotila jako špatné, zůstávají spolu jen kvůli dětem, přestali společně finančně hospodařit. Popřela, že by ji manžel fyzicky napadal. Od září 2008 hodnotila matka vztahy s otcem naopak jako klidné. Začala upozorňovat na výchovné problémy s Jiřím, který ztrácí respekt z rodičů, začal se toulat, nevrátil se domů ani na noc, pátrala po něm Policie ČR. Annu a Miroslava hodnotila jako hodné děti. Miroslav započal docházku do mateřské školy, docházel ale velice zřídka. Matka se zaevidovala u Úřadu práce. Otcí nebyl pro další období přiznán invalidní důchod, neměl stálé zaměstnání. Škola opakovaně upozornila na přístup Jiřího k plnění školních povinností - do školy chodí nepřipravený, ve škole nepracuje, objevilo se záškoláctví, za kamarády si Jiří volí podobně problémové spolužáky. Se školou spolupracuje otec, jeho zájem ale škola nehodnotí jako opravdový. Rodinné prostředí Jiřího škola hodnotila jako velmi těžké a složité.

V březnu 2009 při prováděném šetření v rodině OSPOD zastihl doma pouze otce, který se vyjádřil, že matka nebyla celou noc doma, on o ní nemá žádné zprávy. Chodí na zkrácený úvazek uklízet, bude již pravděpodobně v zaměstnání. Zmínil neshody rodičů ohledně finančního hospodaření. Rovněž matka se při následném kontaktu s OSPOD vyjádřila, že se s otcem pohádali kvůli penězům a pak ji manžel vykázal z domu. Přiznala, že uvažovala o rozchodu, dotazovala se dětí a rozhodla se o zachování manželství.

OSPOD byl nadále v kontaktu s rodinou a sledoval, jak děti v rodině prospívají. V rámci těchto kontaktů se matka přiznala, že měla v minulosti problémy s užíváním alkoholu, ne vždy se řádně starala o domácnost, manžel také odhalil její nevěru. Otec měl opakovaně tendence poukazovat na špatnou finanční situaci rodiny, byl evidovaný na Úřadu práce, dlouhodobě neměl stálé zaměstnání. Z této situace vždy vinil úřady a politiku státu. Rodiče přiznali komplikované soužití s prarodiči, které bylo také často důvodem hádek. Přiznali ale, že po materiální stránce jim prarodiče značně pomáhají.

Tuto pomoc rodiče dětí vnímali jako samozřejmost. Stále častěji kriticky hodnotili syna Jiřího. Babička se bez přítomnosti rodičů k poměrům v rodině vyjádřila, že se snaží rodinu materiálně zajistit, prarodiče proto ze starobních důchodů hradí náklady spojené s vedením domácnosti, jako je vodné, elektřinu, otop, poskytují pro děti potraviny. Vztahy s dětmi hodnotila babička pozitivně, děti s nimi tráví hodně času. Matku hodnotila babička jako problematickou, často selhávala při péči o děti; o otci sdělila, že je výbušný, práci se spíše vyhýbá. Kontakty s dětskou lékařkou OSPOD neshledal žádné problémy v péči o děti, lékařka hodnotila péči jako dobrou. OSPOD doporučoval opakovaně rodičům spolupráci s odborníky – za účelem rodinné terapie i vzhledem k výchovným problémům Jiřího. Spolupráce s rodiči v tomto ohledu nebyla ale dobrá. Matka dojela se synem do pedagogicko-psychologické poradny až po opakovaných urgencích, možnosti pravidelných návštěv ale nevyužila. Rodinnou psycholožku matka navštívila jednou a dále se bez omluvy nedostavila.

Jiří se dopustil činu jinak trestného tím, že řídil motocykl bez řidičského oprávnění a havaroval, přičemž způsobil zranění spolujezdkyně. Soud mu uložil výchovné opatření, a to dohled probačního úředníka. Následně se dopustil provinění a způsobil škodu na majetku – ve zlosti poškrábal osobní vůz své učitelce. Po ukončení základní školy nastoupil do učiliště, přes týden byl ubytovaný na domově mládeže.

V říjnu 2009 zasahovala v rodině Policie ČR, kterou přivolala matka. Otec se opil a byl na matku agresivní, z obavy před ním utekla ven z domu. Konfliktu byla přítomná Anna, která odešla do vedlejšího pokoje za Jiřím. Otec obrátil svou agresi vůči Jiřímu, násilně ho strkal ven z domu, aby šel hledat matku. Ve výpovědi do protokolu na Policii ČR Jiří mimo jiné k hádce rodičů uvedl, že to co se děje mezi rodiči už neřeší, jelikož pokud to řešil, dopadlo to vždy ještě hůř pro něho ve smyslu, že mu otec dal facku nebo pohlavek a jemu pak připadalo, jako kdyby za vše mohl on. Matka si podala k soudu návrh na úpravu poměrů k dětem s předběžným opatřením, žádala svěřením všech dětí do své výchovy, za pomoci OSPOD si zajistila náhradní bydlení na ubytovně. Soud její žádosti vyhověl. Nejmladší Miroslav nesl těžce odloučení od prarodičů, i Anna projevila zájem jezdit o víkendech k babičce a dědovi. Otec začal matce slibovat nápravu a usiloval o návrat matky a dětí do společného bydliště. Na doporučení OSPOD rodiče společně navštívili rodinnou poradnu. Matka s dětmi strávila u otce vánoční svátky 2009 a počátkem února 2010 se k otci navrátila úplně. Další spolupráci s rodinnou poradnou považovala za zbytečnou.

Jiří začal mít výchovné problémy na učilišti i na domově mládeže, nedocházel řádně na kontakty s probační a mediační službou. Na domově mládeže se dopustil opakovaně krádeže, kradl také v nákupním centru, experimentoval s marihuanou. Byl vyloučen z domova mládeže. Rodiče pro další školní rok dohodli jeho přestup na učiliště v místě jejich bydliště.

V červenci 2010 se matka dostavila na OSPOD a uvedla, že v soužití rodičů se opakují problémy, otec začal požívat v nadměrné míře alkohol, zvažovala znovu rozvod. Svůj postoj brzy změnila s tím, že ji přijali do zaměstnání do směnného provozu a s péčí o děti budou po dobu její pracovní doby zajišťovat prarodiče. V říjnu byla matka již v pracovní neschopnosti a následně s ní byl pracovní poměr ukončen.

V září 2010 nastoupil Miroslav do 1. třídy základní školy po odkladu školní docházky z důvodu celkové nezralosti. Škola upozornila na nedostatky v hygieně, což zaznamenali i spolužáci a nechtěli si s Miroslavem hrát, nechtěli od něj rozdávat sešity apod. Chlapec byl často nemocný, rodiče se školou spolupráci navázali. Jiří docházel do učiliště v místě bydliště rodičů. Výchovné problémy s ním přetrvávaly, dopustil se opakovaně provinění, páchal škody na majetku, opakovaně byl vyslýchán Policií ČR a opakovaně stál také před soudem a byl opakovaně potrestán. V důsledku jeho chování narůstaly rodičům povinnosti finančně vypořádat jednak soudní poplatky a jednak škodu vůči poškozeným. To způsobovalo další neshody v rodině. Jiří se toulal, na učilišti měl neomluvené absence. OSPOD podal k soudu v květnu 2011 podnět na zahájení řízení o nařízení ústavní výchovy Jiřího. Jiří následně odešel z domova na několik dní. V souvislosti s jeho odchodem se prarodičům ztratila finanční hotovost. Rodiče pak kontaktovala Policie ČR s tím, že Jiří je na záchytné stanici. Rodiče si podali k soudu návrh na nařízení ústavní výchovy Jiřího s předběžným opatřením. Přiznali, že výchovu syna nezvládají. Soud jejich návrhu vyhověl a rodiče v červnu 2011 předali Jiřího do péče diagnostického ústavu pro mládež. Jiřímu bylo v té době 17 let. Diagnostický ústav rozhodl o přemístění Jiřího do výchovného ústavu, kde Jiří pokračuje v přípravě na budoucí povolání. Z tohoto důvodu soud rozhodl o prodloužení jeho ústavní výchovy do devatenácti let.

Anna po ukončení základní školy nastoupila v září 2011 do učiliště, rovněž s pobytem na domově mládeže. Navázala známost s o dva roky starším chlapcem a citově k němu přilnula. Jiří jezdí domů na dovolenky, režim ústavní výchovy zvládá

bez výrazných obtíží. Miroslav opakuje první třídu. Matka nastoupila na podzim 2011 do pracovního poměru, otec je stále v evidenci úřadu práce. Dohled nad rodinou trvá.

Stanovení sociální diagnózy:

Případová studie zachycuje historii rodiny, která dlouhodobě neplnila své funkce. Lze tak usuzovat podle záznamů, které vede příslušný OSPOD. Jak intenzivním konfliktům byly děti v rodině vystavovány a jak často, se můžeme z uvedených záznamů pouze domnívat. I v tom rozsahu, jak je zachytil OSPOD jsou však rozhodně nepříznivé a ohrožující pro vývoj dětí. Rodinné prostředí dětí je nestabilní, rizikové, neuspokojující v dostatečné míře základní psychické potřeby dětí. Rodina neplní funkci ekonomickou. Je finančně závislá na podpoře státu a podpoře ze strany prarodičů. Ekonomicky rodiče nejsou schopni řádně rodinu zajistit dlouhodobě. Finanční problémy se odrážejí v celkové atmosféře rodiny, vyvolávají konflikty mezi rodiči. Souvisí se sociálně patologickým jevem, který rodinu ohrozil a kterým je alkoholismus rodičů a agresivita otce. Tak jak naplňování jednotlivých funkcí rodiny spolu souvisí, nízká socioekonomická úroveň rodiny se odráží také v naplňování především funkce socializačně-výchovné a funkce emocionální. Rodiče nejsou pro děti po mnoha stránkách dobrým vzorem, svým chováním výchovu dětí opakovaně zanedbávali. Rodina často nebyla dětem zázemím a bezpečným prostorem, děti v rodině zažívaly minimálně strach a obavy. Nedostatky rodinné výchovy se nejvýrazněji projeví v chování nejstaršího Jiřího. I jeho sourozenci si ponесou do dalšího života handicap spočívající v nedostatečích rodinného prostředí a vzoru nevhodných rodičovských postojů.

Návrhy a opatření: *Za podstatné považují nadále dohlížet nad rodinou a sledovat, jak Anna a především nejmladší Miroslav v rodině prospívají, v případě opakujících se problémů adekvátně zasáhnout. Stěžejní bude samozřejmě intenzivní sociální práce s rodinou. Anna je na domově mládeže, udržuje známost s chlapcem, má tedy příležitost seznámit se s novými prostředími, odpoutat se od výhradní vázanosti na prostředí často konfliktního domova, což by mohlo být vhodným opatřením k řešení její situace. V případě selhávání bude nutno vyhledat pro ni odbornou pomoc. Nejmladší Miroslav dochází pravidelně do školy, proto považují za vhodnou spolupráci OSPOD s třídní učitelkou a doporučení individuálního přístupu školy k dítěti, umožnit mu, aby ve škole zažil úspěch, nebyl školou stigmatizován pro případné odlišnosti, ale byl motivován k převzetí žádoucích postojů ve vztahu k plnění školních povinností, ale také ve vztazích k učitelům i spolužákům. I v jeho případě bude vhodná v případě selhávání odborná*

pomoc. Rovněž v případě nejstaršího Jiřího bude nutná další sociální práce při jeho začlenění do běžného života po ukončení ústavní výchovy. Navrhují jeho pobyt ve vhodném zařízení typu domu na půli cesty a podpora při shánění zaměstnání.

5.5 Případová studie č. 5

Patrik se narodil do úplné rodiny. Když mu bylo sedm let, obrátil se jeho otec na příslušný OSPOD a s jeho poradenstvím si podal k soudu návrh na úpravu poměrů k Patrikovi. Jako důvod uvedl, že jeho manželka a matka Patrika opustila společnou domácnost, nepřizpůsobila se soužití v jednom domě s jeho rodiči. Požádal o svěření Patrika do své výhradní výchovy. Rozvádět se zatím nechtěl.

OSPOD při následném jednání s oběma rodiči shledal jejich rozdílné názory na rodinný život i na výchovu dítěte. Patrik začal matku po jejím odchodu odmítat. Otec zaujal stanovisko, že nebude syna do kontaktu s matkou nutit. Patrik se naprosto jasně vyjádřil, že chce zůstat u tatky, kde má školu a kamarády. Bolí ho u srdíčka, protože ho mamka nemá ráda. Naprosto ji odmítal. OSPOD doporučil rodičům využít pomoci rodinné poradny. Výsledkem bylo dosažení dílčího úspěchu, který spočíval v obnovení styků matky se synem v menším rozsahu a v domácím prostředí dítěte.

Soudní projednání návrhu otce na úpravu poměrů k Patrikovi bylo odročeno za účelem vypracování znaleckého posudku z oboru psychologie, neboť oba rodiče trvali na svěření Patrika do své výlučné péče. Znalkyně k osobnosti Patrika mimo jiné uvedla, že je neurotizován neuspokojivou rodinnou situací, má pocity odcizení a nejistoty, touží po pevném citovém poutu, stabilních vztazích. Má sklon k černo-bílému vidění celé situace. Matku hodnotí negativně, má k ní opoziční postoj. Myslí si, že chce, aby on přestal mít rád tatku. Kdyby ho měla ráda, vrátila by se. Odešla a nerozloučila se. Otce Patrik výrazně preferoval, byl pro něho nejlepším člověkem na světě, identifikačním vzorem mužské role. Emočně vázán byl nejen na otce, ale také na prostředí s ním spojené. K osobnosti otce znalkyně mimo jiné uvedla, že je ve své primární rodině emočně integrován a má pozitivní emoční vazbu k oběma rodičům. Při hodnocení osobnosti matky uvedla nezralé rysy spojené s emoční deprivací v dětství.

Zajímavé jsou závěry znaleckého posudku, kde je uvedeno, že oba rodiče mají vytvořenu pozitivní emoční vazbu k Patrikovi. Matka preferuje striktnější a důslednější

výchovný styl s jasně stanovenými hranicemi a požadavky. Otec je mírnější, respektující více přání dítěte, hranice jsou nastaveny mírněji a volí spíše podporující přístup s minimalizací přímé kritiky dítěte. Oba rodiče se snaží přesvědčit ostatní o správnosti preference právě jejich výchovného přístupu, což je pro dítě matoucí. Znalkyně přiblížila pohled Patrika na rodinné poměry, v případném odchodu do nového bydliště matky vidí ztrátu dalších jistot. Znalkyně doporučila respektovat postoj Patrika, který je vyhraněný. Pokud by byl násilně nucen k odchodu od otce, mohlo by to pro něho vyústit v poruchy chování i v rizikové a zkratové reagování, k matce by narůstala negace. Znalkyně zdůraznila, že oba rodiče by se měli vyhnout konverzaci o důvodu rozpadu manželství či kritice druhého rodiče či prarodičů. Pokud rodiče neuposlechnou a budou se snažit vysvětlit dítěti, kdo je viníkem celé situace, tak jej budou poškozovat. Rodiče budou muset preferovat zájmy Patrika před svými a dohodnout se na funkčním kontaktu s druhým rodičem, neboť ten je pro vývoj zdravé psychiky dítěte v tomto případě nezbytný.

Soud svěřil Patrika do výchovy otce. Styk matky s Patrikem byl upraven jednou za čtrnáct dnů na víkend od pátku do neděle a na dobu čtrnácti dnů v každém prázdninovém měsíci v době letních prázdnin.

Pět měsíců po pravomocném rozhodnutí soudu o úpravě poměrů k dítěti začal otec řešit rozvod a v té souvislosti si podal k soudu nový návrh na úpravu poměrů k dítěti pro dobu po rozvodu dle platné právní úpravy. Matka se znovu domáhala svěřením syna do své výhradní péče, poukazovala na komplikovaný styk se synem. Patrik jí stále odmítá, pokud je u ní v bydlišti, telefonuje otci, nesouhlasí s aktivitami, které pro něho matka připravuje. Příčinu viděla v manipulacích s dítětem ze strany otce a jeho širší rodiny. Na doporučení psychologičky si Patrika odvážela do svého bydliště pouze na jeden den, ne na celý víkend jak upravil soud. Nesoulad rodičů vedl soud k tomu, že předvolal k jednání Patrika. Patrik se znovu vyjádřil, že chce bydlet u otce, u matky odmítal být přes noc. Někdy se mu to u mamky líbí, ale stýská se mu po tátovi. Soud znovu svěřil Patrika do výchovy otce a upravil kontakty Patrika s matkou: prvních šest styků bez přespání, dále s jedním přespáním u matky. Styk o letních prázdninách omezil na 14 dnů pro dobu celých prázdnin.

Patrik jezdil k matce dle soudní úpravy, rodiče dále spolupracovali s dětskou psychologičkou. Až na drobné problémy (např. nutnost změny termínu, protože se kryl se zájmovou činností Patrika) si nikdo z rodičů na průběh kontaktů nestěžoval.

Matka po roce podala k soudu návrh na rozšíření styku s Patrikem. Patrik na OSPOD uvedl, že si nepřeje měnit stávající úpravu, u mamky ho to nebaví. Znovu připomněl, že ho matka opustila. Upřednostňoval prostředí u otce. Matka na svém návrhu trvala, své vztahy se synem hodnotila pozitivně, syn ji začal přijímat. O svém úmyslu podat si návrh k soudu synovi ale neřekla, nechtěla ho tím zatěžovat. Otec si zjistil stanovisko syna a doporučoval, aby soud styk nerozšiřoval. Uvedl, že se poradil s dětskou psycholožkou, která označila návrh matky za předčasný a doporučila v případě rozšiřování styku mimosoudní dohodu rodičů. Pokud Patrik přijede od matky tak říká, že se mu tam nelíbilo. Soud si vyžádal svědectví Patrika a Patrik se musel znovu vyjadřovat před soudem. Zopakoval, že si nepřeje jezdit k matce častěji, opět upřednostnil prostředí u otce. Soud návrhu matky vyhověl pouze částečně. Rozšířil kontakty o dva dny o vánočních svátcích a upravil kontakt o jarních prázdninách v každém sudém roce.

Kontakty Patrika s matkou probíhají dle časového rozvrhu, který určil soud. Patrik má ale časově náročný koníček – sportuje a má o víkendech zápasy. Proto OSPOD řešil opakovaný spor mezi rodiči, kdy otec prosazoval názor Patrika, který se chce pravidelných sportovních utkání účastnit a matka se cítila být omezovaná v kontaktech se synem. Dětská psycholožka doporučila matce respektovat zájmy Patrika a podpořit ho v nich. Po opakovaných jednáních došlo k mimosoudní dohodě rodičů v tomto směru. Další komplikací bylo navázání vztahu matky a nastěhování matčina přítele do společné domácnosti. Patrik matčina přítele respektuje, ale emočně ho nepřijímá. Ve škole Patrik prospívá výborně, složité rodinné poměry nijak neovlivnily jeho školní výsledky.

Stanovení sociální diagnózy:

Případová studie popisuje složitou situaci dítěte v souvislosti s rozpadem rodiny. Příčiny rozpadu rodiny se ho také silně dotýkají – jednou z příčin rozchodu rodičů byl odlišný názor rodičů na výchovu. Nejednotný výchovný styl zatížil osobnostní vývoj Patrika. Eskalace problémů v podobě odchodu matky od rodiny „otřásla“ jistotami dítěte, ohrozila naplnění potřeby bezpečného domova. Patrik neumí pochopit odchod matky od rodiny. Rodina začala selhávat v naplňování emocionální funkce. Dítě reagovalo na traumatizující událost, kterou prožívalo, silným citovým navázáním na osobu otce. Vztah s matkou byl vážně narušen a jeho obnova není snadná. Přitěžující

okolnost spatřuji v tom, že Patrik se musel opakovaně k rodinné situaci vyjadřovat, dokonce dvakrát vypovídal před soudem.

Návrhy a opatření: *Pro zdravý osobnostní vývoj Patrika považuji za nezbytné udržování a rozvoj vztahů s oběma rodiči za současné schopnosti rodičů nekonfliktní komunikace a vzájemného respektu. Pokud bude v těchto oblastech docházet k selhávání, navrhuji odbornou pomoc prostřednictvím rodinné terapie. Pokud rodiče nebudou dobrovolně spolupracovat, navrhuji, aby OSPOD využil své zákonné možnosti a rozhodl o uložení povinnosti rodičům využít příslušného poradenského zařízení.*

Shrnutí výzkumného šetření

Jednotlivé případové studie jsou analýzou rodiny s problémy. Každá jednotlivá rodina se potýká se svým vlastním konkrétním problémem či problémy, kterými je např. rozpad rodiny, nezaměstnanost, konflikty mezi rodiči, nadměrné užívání alkoholických nápojů rodičem, závislost dítěte na drogách, nejednotná výchova, zanedbávání rodičovských povinností z různých důvodů. Tyto problémy neboli rizikové faktory limitují fungování rodiny, rodina se stává problémovou, ve většině případů dysfunkční, v jednom případě můžeme použít označení rodiny za afunkční, protože bylo rozhodnuto o odejmutí dětí z rodiny a jejich umístění do ústavní péče (Případová studie č. 3). Problémy, které narušují fungování rodiny, zároveň ohrožují vývoj dítěte, a to fyzický, psychický, sociální nebo všechny tyto složky, projevují se v chování dítěte. Z případových studií, tak jak jsem je popsala, usuzuji, že kvalita rodinného fungování výrazně ovlivňuje především oblast sociálního vývoje dítěte.

Jednotlivé případové studie, tak jak byly zpracovány, dokládají, jak je každá rodina specifická, specifické jsou také její problémy, a jak je dysfunkce rodiny často multifaktoriálním jevem. Práce s rodinou za účelem obnovení narušených funkcí v zájmu zdravého vývoje dítěte vyžaduje individuální přístup obvykle za spoluúčasti pracovníků různých oborů – jako např. pedagogiky, psychologie, sociální práce.

Závěr

Rodina je součástí společnosti. Stejně jako se vyvíjí společnost, vyvíjí se také rodina. Společenské změny se odrážejí v životě rodin. Stejně jako každá jednotlivá rodina má svou historii, má ji také rodina obecně. Můžeme pozorovat určité typické charakteristiky rodiny tradiční, rodiny moderní i rodiny postmoderní společnosti. Postmoderní doba vnesla do života rodin nejen mnohé „výdobytky společenského pokroku“, ale také řadu rodinu ohrožujících jevů. Společnost je odpovědná za stav současné rodiny. I postmoderní rodina zůstává důležitou a nenahraditelnou společenskou jednotkou, významným stabilizujícím společenským prvkem. Rodina je prostředím, které připravuje jednotlivce pro život v širší společnosti, a tím se rovněž podílí na jejím fungování. O vztahu rodiny a společnosti nelze pochybovat, rodinu nelze od společnosti izolovat.

Pojem rodina je v současném složitém světě obtížně definovatelný. V naší společnosti vedle sebe existují různé formy rodinného soužití. Na každou jednotlivou rodinu je možné pohlížet jako na systém, který má svou strukturu a své typické vlastnosti. Systémový pohled na rodinu je významný pro porozumění rodinnému fungování. Zdravé rodinné fungování je výslednicí řady dílčích procesů a stavů v rámci každé jednotlivé rodiny. Rodina plní současně několik funkcí důležitých pro fungování společnosti, ale především pro uspokojení potřeb svých členů, zvláště dětí. Základními funkcemi rodiny jsou funkce: biologická, ekonomická, ochranná, socializačně-výchovná, emocionální, kulturní a rekreační. Rodinu je pak možné hodnotit z hlediska plnění svých funkcí. Nejznámější je Dunovského typologie funkčnosti rodiny, která rozlišuje rodinu: funkční, problémovou, dysfunkční a afunkční. Postmoderní věda v souvislosti s různorodými netradičními formami rodinného soužití i s měnícími se společenskými a rodinnými hodnotami i názory na společenskou „normalitu“ přinese pravděpodobně více diferencované typologie rodiny.

Řadu významných funkcí plní rodina ve vztahu k dětem. Rodina je prvním a přirozeným sociálním prostředím dítěte a zásadním způsobem ovlivňuje jeho individuální vývoj a formování osobnosti. Děti tak nezískávají od rodičů pouze genetický základ osobnosti, ale rodiče a celé rodinné prostředí dále dítě podstatně formují. Na každém stupni svého vývoje má dítě rozdílné biologické, psychické a sociální potřeby, které by měla uspokojovat především rodina. Funkční rodina je

předpokladem zdravého vývoje dítěte, je významným zdrojem jistoty a bezpečí pro dítě, významným socializačním a výchovným činitelem, podílí se významně na budování identity dítěte, dítě se v rodině učí, rodina ovlivňuje také jeho budoucí rodičovské chování (literatura hovoří o tzv. mezigeneračním přenosu rodičovského chování).

Rodinné fungování ovlivňuje řada vnějších a vnitřních faktorů. Často se jedná o komplexní systém vlivů, které se vzájemně různě podmiňují, řetězí a působí v celém svém kontextu. Rizikové faktory ohrožují funkčnost rodiny a rodina se může stát dysfunkční. Dysfunkční rodina nenaplnuje dostatečně své funkce vůči společnosti, ale také problematicky uspokojuje potřeby svých členů. Zvláště nepříznivý vliv může mít na vývoj dítěte. Negativní vlivy dysfunkční rodiny, jako například psychická deprivace, zažitá traumata nebo také nevhodné vzory rodinné výchovy, se mohou projevit v prožívání, chování i v míře sociální kompetentnosti dítěte. Dítě pod vlivem dysfunkční rodiny může být v různé míře nefunkčně socializováno a tato nefunkční socializace ovlivňuje kvalitu jeho dalšího života ve společnosti.

Protože každá jednotlivá rodina je specifická, jedinečná jak svou historií, svými členy, vztahy uvnitř rodiny i vůči svému sociálnímu prostředí, svými vlastnostmi, hodnotami (souhrnně lze hovořit o výjimečné atmosféře každé rodiny), stávají se specifickými i problémy, které ohrožují její fungování. Práce s dysfunkční rodinou zaměřená na obnovení narušených funkcí rodiny vyžaduje individuální přístup, často mezioborovou spolupráci. Individuální a mezioborový přístup vyžaduje i práce s dítětem, které dysfunkční rodina ohrozila na jeho zdravém vývoji. Soukromý prostor rodiny, intimita rodinných vztahů práci s rodinou i s dětmi ještě více ztěžují. Není snadné odhalit včas nedostatky v rodinném prostředí dítěte, nesnadné je přimět rodinu ke spolupráci za účelem nápravy chyb v zájmu dětí.

Negativní vlivy dysfunkční rodiny na vývoj dítěte, nesnadnost nápravy narušených rodinných funkcí i poruch ve vývoji dětské osobnosti jsou dostatečným důvodem pro zaměření pozornosti také na rodiny funkční, podporu jejich zdravého fungování a prevenci vzniku dysfunkcí. Uvedené zkušenosti jsou důkazem vysoké hodnoty funkční rodiny pro celou společnost. Přestože rodina stále prochází mnohými proměnami, zůstává její ústřední rolí péče o děti, jejich ochrana a výchova.

Cílem mé diplomové práce bylo analyzovat rodinu ve vztahu k širším sociálním souvislostem i se zaměřením na její vnitřní fungování, vymezit a charakterizovat její

jednotlivé funkce, vyzdvihnout význam a vliv rodinného prostředí pro utváření a rozvoj osobnosti dítěte. Oproti tomu jsem se zabývala také působením negativních společenských vlivů na funkčnost rodiny, změnami ve funkcích současné rodiny. Svůj pohled jsem zúžila na problematiku dysfunkční rodiny, abych vymezila pojem dysfunkční rodina a zdůraznila negativní dopady dysfunkční rodiny na vývoj dítěte a jeho chování. V pěti případových studiích jsem demonstrovala, s jakými problémy se může rodina potýkat, jak se tyto problémy odrážejí ve fungování rodiny a jak ovlivňují vývoj dítěte. Chtěla jsem upozornit na jeden z významných problémů současné společnosti, za který považuji narušení pozitivních funkcí rodiny. Chtěla jsem poukázat na rizika nedostatečného plnění rodinných funkcí ve vztahu k dětem.

Tématika rodiny, jejích funkcí, problematika dysfunkční rodiny a jejího vlivu na vývoj dítěte je široká a obsáhlá. Jsem si vědoma toho, že v mé práci se mi nepodařilo postihnout celou řadu dalších podstatných souvislostí. (Při studiu daného tématu mě například zaujala otázka odolnosti neboli resilience dítěte, ale již se mi nepodařilo ji do této práce zahrnout.) Budu ráda, pokud tato práce alespoň posílí snahy vedoucí k „ozdravení“ dnešní rodiny a upozorní na hodnotu zdravé funkční rodiny pro společnost.

Resumé

Diplomová práce na téma „Dysfunkční rodina a její vliv na vývoj dítěte“ je rozdělena do pěti kapitol. První kapitola pohlíží na rodinu v širším společenském a historickém kontextu: odlišuje rodinu společnosti tradiční, moderní a postmoderní, uvádí některé znaky postmoderní doby, které se odrážejí v rodinném životě. Vymezuje rodinu jako sociální instituci, aby zdůraznila souvislosti mezi společenským a rodinným životem. Druhá kapitola poukazuje na obtížnou definovatelnost pojmu rodina v současné době. Uvádí některé formy rodin. Podrobněji se věnuje systémovému pojetí rodiny a na jeho základě uvádí některé charakteristiky zdravého rodinného fungování. Vymezuje základní funkce rodiny a způsoby hodnocení funkčnosti rodiny. Třetí kapitola se věnuje otázce vývoje osobnosti dítěte v prostředí rodiny, zdůrazňuje význam rodiny pro dítě. Čtvrtá kapitola soustřeďuje pozornost na problematiku narušených funkcí rodiny a vymezuje dysfunkční rodinu nejprve obecně a následně konkretizuje některé typy dysfunkčních rodin. Vybrané typy dysfunkčních rodin jsou vymezeny právě s ohledem na jejich vliv na vývoj dítěte. Pátá kapitola zahrnuje výzkumné šetření, které bylo provedeno na základě kvalitativního výzkumu. Konkrétně obsahuje pět případových studií rodin s narušenými funkcemi, které poukazují na souvislost mezi problémy, se kterými se rodina potýká, naplňováním funkcí rodiny a narušeným vývojem dětí v těchto rodinách.

Anotace

Diplomová práce je věnována problematice rodiny. Připomíná společenský a historický kontext současného rodinného života. Definiuje rodinu, vymezuje její funkce, hodnotí a klasifikuje ji z hlediska funkčnosti. Zabývá se vývojem dítěte v prostředí rodiny, významem rodiny pro dítě. Definiuje dysfunkční rodinu, uvádí některé typy dysfunkčních rodin a sleduje jejich vliv na vývoj dítěte. V diplomové práci je zpracováno pět případových studií rodin s problémy, které sledují vliv těchto problémů na naplňování funkcí rodiny a následně na vývoj dítěte.

Klíčová slova

Rodina, funkce rodiny, dysfunkční rodina, vývoj dítěte.

Annotation

The thesis is concerned with family issues. It recalls the social and historical context of contemporary family life. It defines a family, specifies its function and evaluates and classifies it in terms of functionality. It deals with child's development in the family environment and the importance of family for a child. It defines a dysfunctional family, lists some types of dysfunctional families and observes their impact on the child development. The thesis elaborates five example studies of families with problems that monitor these problems impact on family functions fulfilling and subsequently on child development.

Key words

Family, family function, dysfunctional family, a child's development.

Použitá literatura

1. Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně právní ochraně dětí.
2. Instrukce Ministerstva práce a sociálních věcí, č.j.: 21-12242/2000 ze dne 15.3.2000.
3. Archerová, C. *Dítě v náhradní rodině*. Praha: Portál, 2001, 119 s. ISBN 80-7178-578-4.
4. Bakošová, Z. *Teórie sociálnej pedagogiky*. Bratislava: SAV, 2011, 183 s. ISBN 978-80-970675-0-2.
5. Čáp, J. *Rozvíjení osobnosti a způsob výchovy*. Praha: ISV, 1996, 302 s. ISBN 80-85866-15-3.
6. Drtilová, J. Koukolík, F. *Odlíšné dítě*. Praha: Vyšehrad, 1994, 134 s. ISBN 80-7021-097-4.
7. Dunovský, J. Dytrych, Z. Matějček, Z. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Praha: Grada, 1995, 248 s. ISBN 80-7169-192-5.
8. Elliott, J. Place, M. *Dítě v nesnázích*. Praha: Grada, 2002, 206 s. ISBN 80-247-0182-0.
9. Gjuričová, Š. Kubička, J. *Rodinná terapie*. Praha: Grada, 2009, 288 s. ISBN 978-80-247-2390-7.
10. Helus, Z. *Psychologie pro střední školy*. Praha: Fortuna, 1999, 119 s. ISBN 80-7168-406-6.
11. Helus, Z. *Sociální psychologie pro pedagogy*. Praha: Grada, 2007, 280 s. ISBN 978-80-247-1168-3.
12. Kohoutek, R. *Poznávání a utváření osobnosti*. Brno: CERM, 2001, 275 s. ISBN 80-7204-200-9.
13. Koukolník, F. Drtilová J. *Vzpouora deprivantů*. Praha: Galén, 1996, 303 s. ISBN 80-901776-8-9.
14. Koukolník, F. Drtilová J. *Zlo na každý den*. Praha: Galén, 2001, 390 s. ISBN 80-7662-088-6.
15. Kraus, B. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál, 2008, 216 s. ISBN 978-80-7367-383-3.

16. Langmeier, J., Krejčířová D. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 2006, 368 s. ISBN 80-247-1284-9.
17. Langmeier, J. Matějček, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Avicenum, 1974, 397 s.
18. Lisá, L. Kňourková, M. *Vývoj dítěte a jeho úskalí*. Praha: Avicenum, 1986, 274 s.
19. Matějček, Z. *Co děti nejvíc potřebují*. Praha: Portál, 1994, 112 s. ISBN 80-7178-006-5.
20. Matějček, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. Praha: SPN, 1992, 223 s. ISBN 80-04-25236-2.
21. Matějček, Z. Dytrych, Z. *Děti, rodina a stres*. Praha: Galén, 1994, 214 s. ISBN 80-85824-06-X.
22. Matějček, Z. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. Praha: Portál, 1996, 144 s. ISBN 80-7178-085-5.
23. Matoušek, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Slon, 2003, 164 s. ISBN 80-86429-19-9.
24. Matoušek, O. Pazlarová H. *Hodnocení ohroženého dítěte a rodiny*. Praha: Portál, 2010, 184 s. ISBN 978-80-7367-739-8.
25. Možný, I. *Moderní rodina*. Brno: Blok, 1990, 184 s. ISBN 80-7029-018-8.
26. Možný, I. *Rodina a společnost*. Praha: Slon, 2008, 324 s. ISBN 978-80-86429-87-8.
27. Nešpor, K. *Vaše děti a návykové látky*. Praha: Portál, 2001, 160 s. ISBN 80-7178-515-6.
28. Novotná, V. Burdová, E. *Zákon o sociálně-právní ochraně dětí. Komentář*. Praha: Linde, 2007, 471 s. ISBN 978-80-86131-72-6.
29. Ondrejko, P. *Úvod do sociologie výchovy*. Bratislava: SAV, 1998, 388 s. ISBN 80-224-0579-5.
30. Plaňava, I. *Spolu každý sám*. Praha: Lidové noviny, 1998, 224 s. ISBN 80-7106-292-8.
31. Pöthe, P. *Dítě v ohrožení*. Praha: G plus G, 1999, 186 s. ISBN 80-86103-21-8.
32. Prekopová, J. *Malý tyran*. Praha: Portál, 2000, 156 s. ISBN 80-7178-485-0.

33. Prekopová, J. Schweizerová, Ch. *Děti jsou hosté, kteří hledají cestu*. Praha. Portál, 2003, 151 s. ISBN 80-7178-854-6.
34. Prekopová, J. *Jak být dobrým rodičem*. Praha: Grada, 2001, 84 s. ISBN 80-247-9063-7.
35. Prchal, J. *Vychováváme děti*. Praha: SPN, 1988, 192 s.
36. Sobotková, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, 2001, 176 s. ISBN 80-7178-559-8.
37. Špaňhelová, I. *Průvodce dětským světem*. Praha: Grada, 2008, 192 s. ISBN 978-80-247-1907-8.
38. Špeciánová, Š. *Ochrana týraného a zneužívaného dítěte*. Praha: Linde, 2003, 160 s. ISBN 80-86131-44-0.
39. Train, A. *Nejčastější poruchy chování dětí*. Praha: Portál, 2001, 200 s. ISBN 80-7178-503-2.
40. Vágnerová, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2000, 444 s. ISBN 80-7178-496-6.
41. Vágnerová, M. *Psychologie problémového dítěte školního věku*. Praha: Karolinum, 2001, 170 s. ISBN 80-7184-488-8.
42. Vaníčková, E. *Tělesné tresty dětí*. Praha: Grada, 2004, 116 s. ISBN 80-247-0814-0.
43. Vymětal, J. *Základy lékařské psychologie*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1994, 185 s. ISBN 80-901601-3-1.
44. Schneiberg, F. *Děti jsou ohroženější, než se může zdát*. Právo a rodina, 2011, 13(4), s. 12-16, ISSN 1212-866X.
45. Šulová, L. *Rodina funkční a dysfunkční*. Právo a rodina, 2006, 8(1), s. 8-12, ISSN 1212-866X.

Seznam příloh

Příloha č. 1: Rejstřík Om

Příloha č. 2: Sociální záznam

Příloha č. 3: Záznam o úkonech

Příloha č. 2: Sociální záznam

Děti (sourozenci – oba rodiče společné)

Jméno a příjmení dítěte	Rodné číslo	Místo narození	Místo trvalého pobytu	Místo faktického pobytu	Pozn.

Rodiče	Otec	Matka
Jméno a příjmení:		
Rodné příjmení:		
Místo narození:		
Stav:		
Místo trvalého pobytu:		
Faktický pobyt:		
Rodné číslo		
Národnost:		
Občanství:		
Zaměstnání:		
Adresa zaměstnavatele:		
Poživatel důchodu:		
ZPS		

Rodiče: jsou manželé a – žijí ve společné domácnosti, – nežijí ve společné domácnosti
nejsou manželé a – žijí ve společné domácnosti, – nežijí ve společné domácnosti
jsou rozvedeni a – žijí ve společné domácnosti, – nežijí ve společné domácnosti
matka žije s jiným partnerem – otec žije s jiným partnerem

Další děti ve společné domácnosti, jejichž rodičem je jeden z rodičů evidovaného dítěte

Jméno a příjmení	Rodné číslo	Jméno a příjmení (společného rodiče)	Jméno a příjmení druhého rodiče	Poznámka (místo pobytu, je-li odlišné)

Ostatní děti obou nebo jednoho z rodičů evidovaného dítěte, které nežijí ve společné domácnosti

Jméno a příjmení	Rodné číslo	Jméno a příjmení (společného rodiče)	Jméno a příjmení druhého rodiče	Poznámka (místo pobytu, je-li odlišné)

Další členové domácnosti, společně žijících s dětmi

Příjmení a jméno	Příbuzenský (jiný) poměr	Poznámka

Ostatní problémy členů domácnosti (podle sdělení evidovaných osob)

--

Bytové poměry

Rodina bydlí:

- samostatně – společně s rodiči – s jinými příbuznými – s cizími osobami
- v bytě (obecním, družstevním, služebním, vlastním, ve vlastním domě, v ubytovně)
- v podnájmu – v internátě – v koleji – jinak

Kategorie bytu: I. II. III. IV.

Počet obytných místností (včetně kuchyně):

Počet trvale bydlících osob:

Výše nájemného + inkasa:

Bydlení vyhovuje – nevyhovuje

Poznámka:

Sociální problematika při převzetí dítěte do péče a návrh opatření

Návrh matky na úpravu poměrů k nezl. dětem pro dobu rozvodu a po rozvodu

Datum:

Podpis sociální pracovnice/pracovníka:

